
Az Európai Unió és Magyarország

A. GERGELY ANDRÁS

Kisebbségek és integráció

BEVEZETŐ

Magyarország európai integrációs csatlakozásának mind több és több esélye van. A magyar népesség látszólag a modernizáció új útját választja, belátható céljai és értéknormái tekintetében is azt az egységesnek tűnő álláspontot képviseli, amely az európai földrész egységeseződésében, komplex forma- és tartalomváltozásában szinte „előre látja” Magyarország helyét és szerepét, e folyamatban többesélyes szereplőként, és a kimenetelt tekintve, többváltozós modell részeként fogalmazza meg magát.

Amint az legalább ennyire ismeretes, a közvélemény-kutatások mögötti hétköznapi szférában és a tudományos diskurzusokban azonban számos tisztázatlan probléma, megfontolásra érdemes kérdés, végiggondolatlanul minősített döntés körül vita dúl. A „csatlakozás” mint perspektíva-választás a tudományos értékelések alapján számos gazdasági-politikai foratókönyvet hozott a felszínre, ezek nagy része közismert (illetve gyakorta változó), így velük ezúttal nem foglalkozom. Sokkal inkább foglalkoztat, hogy nem valami jól ismert „vonatszerelvényszerű hatásról” (bandwagon effect) van-e itt szó, arról, hogy a társadalom gazdasági, politikai vagy hatalmi érdekelitjének „mozdonya” vonja maga után a társadalmi tömegek másodosztályú vagonjait valamiféle olyan célállomás felé, ahová megérkezvén azután mindenkit (főképp az „utasokat”) meglepetés éri majd. A politikai racionalitás, az európai államok szerepvállalása, csatlakozási vagy kimaradási döntése ugyanis fölébresztik azt a kételyt, hogy az európai egység „univerzális hasznának” belátása talán mégsem mindegyik állam közös érdeke, és szintúgy kérdésessé teszi ezt a távlatos célt az egyesüléssel szemben nyugati érdekcsoportok számos értéképpete, ellenérve, kritikai okfejtése. Az egységesülés „összeurópai” hasznát vitatók ellenére is úgy tűnik: szilárd és egyre masszívabb Ma-

gyarországon a bipoláris világ képét felváltó multipoláris világkép, ám ezen belül a földrajzi-geopolitikai-gazdasági egységnél is komplexebb imázssal rendelkező „Egyesült Európa” képzete. Belefoglaltatik ebbe az is, hogy a modern nemzetállamok francia mintája, társadalom- és kultúra-homogenizáló célrendszere, központosító politikai struktúrája és a nemzetközi hatásokat folytonosan minimalizálni törekvő uralmi stratégiája ugyan az egész újkori Európára ránehezedett (majd a mi térségünkben ráadásként a totalitarisztikus államok kialakulásával tetéződött), de midőn a rendszerváltások ezredvégi időszakában régióink is fől-szabadult a mesterséges homogenizációk évszázados hatása alól, egy rögtön meglelt mintaként a nemzeti helyett a nemzetközi rendszerben látta meg újjászületésének eszközét. Vagyis a „részvételi forradalom” és az etnikai öntudatok újraéledése olyan konszenzuális demokráciaképzettel teljesedett ki, amely a válságállapotba került nemzetállamok és a legitimációs válságba futott jóléti államok általános rendszerkrízisére adott univerzális „válaszként” volt értelmezhető.

A társadalmi vagy a rendszertipikus válságok megoldásának e „gyógymódja”, kollektív ideálja viszont a globális alkalmazkodás minden kényszere ellenére sem problémátlan „megoldás”. Az összehasonlító politikatudomány az elmúlt években könyvtárnyi irodalommal gyarapította a parlamentáris demokráciák összes gyöngeségéről szóló tudásunkat, az új demokráciák maguk is megalkották a globalizációs prés alatti konszenzuális elméleteiket, kibontakozási stratégiáikat, Európa-ellenes mikrofüggetlenségük divergáló érveit. Az európai egységesítés folyamata mégis tovahalad. S a nemzeti politikai kereteiket elvesztő vagy tudatosan átrajzoló geopolitikai alanyok, közöttük Magyarország is, e haladásban való növekvő érdekeltségüknek adnak hangot minden lehetséges nemzetközi fórumon.

A helyzet háttérelmzésre szorul. A politika- és társadalomtudományi kutatások sora hozza a bizonytalanság, a kételyek, a veszélyek és kockázatok példáit. Az európai szintű egységre, földrész-mértékű globalizálódásra adott regionális és csoportkulturális válaszok is sok tekintetben radikálisan eltérőek. A történelmi léptékű pressziót a lokális tradíciók, a történelmi terhek helyi pályái is visszafogják, a „nagy egység” áhítását a lokális konfliktusok is nehezítik. Mégis a „szép új világ” remélése, elérése lett rövid távú programmá a fokozódó megosztottságot átélő magyar társadalomban. A távolság, a nehezen elérhetőség, az európai normák szigorú rendje sem tántorítja el a magyarokat. Egyebek között talán a politikai és rendszerstabilitás képzete, a földrésznyi egység erejének szimbolikus többlete, a bizonytalan és kiszolgáltatott másodosztályúságból a homogénebb, de elsőosztályúbb lét felé igyekvés pusztá lehetősége az, ami elegendő lett ahhoz, hogy a különutas félresodródás, a végleges periferizálódás vagy a „civilizálatlanabb” nagyhatalomnak alárendelődés réme elől az ígéretesebb közösség felé orientálódjon az ország. Tegyük itt hozzá, hogy az európai egységből kimaradás veszélye, a befogadásunk kockázata, illetve az ütközőzóna-funkciónk megerősödése miatti közérzeti félelmek szintűgy megjelentek már, amiképpen a végrevalahára visszanyert állami szuverenitásunk újra elvesztésének élménye

is, de ezek csupán úgy jelentkeznek a köznapi kinyilatkoztatások szintjén, mint valamiféle beépített hibaforrás, amelynek bizonytalansági mutatói egyelőre „elhanyagolhatók”. A közvélekedések szintjén a sikertelen európaizálódásunk esélye megvan ugyan, de a cél a fontos immár, nem az áldozat vagy a kockázat. E stratégia szerint azonban a rejtett vágyaknak, az egységhez tartozás akarásának az önbeteljesítő jóslatok szintjén a sikerhez kell vezetnie. E ráolvasás-értékű felfogásmód – mondhatnám, eurovízió – bizonynyal a célértékek és a kockázati tényezők közötti viszony idealizálásából eredhet, más szóval az autonóm struktúrák „beáldozásának” értelme csak az unifikált, az egység sokféleségében vagy a sokféleség egységében definiált Európa-képzetben lehet. Eltekint ugyanakkor a közreménykedés a „vakrepüléssel” járó helyi katasztrófák esélykalkulációjától, a perifériajellegű európai szerepkör szociális vagy munkaerőpiaci stagflációs hatásától, a területiális függetlenség számos előnyétől, s végső soron az egész európai értékrend funkcióváltozásától is. Pedig ennek veszélyére, az euro-atlanti típusú civilizáció korszakos feladatára és e szereptudat veszélyeire figyelmeztet Huntington (1996:78–85, 310–319), amikor az európai civilizáció egységének megerősítésében a „visegrádi országokat”, Szlovéniát, Horvátországot, vagyis a keleti ortodoxia és a balkáni civilizatorikus elmaradottság pufferezónájának kijelölését úgy értelmezi, mint a regionalizáció egyik fő hátterét, amelyben a gazdasági és a politikai globalizációs folyamatok mellett a kulturális elemek is fontosak; vagy hasonlóképpen vélekedik Paul Kennedy, aki az európai egység feltételei között a falakat nem emelő, etnikai csoportokat kívülről nem kényszerítő, európai és nem-európai közötti megkülönböztetést nem alkalmazó politika mellett foglal állást (Kennedy 1997:249–269). Egyebek között magának az európai jövő keresésének is ez lehet (véleményem szerint) az egyik legfőbb, a nemzetközi realitások között új, korszakos kihívást tartalmazó kérdésköre, és alapvetően az erre adható válaszok óvatos körüljárására vállalkozom magam is. E téren azonban a stratégiai politikák, geopolitikák, integrációs struktúrák, globalizációs trendek, interdependencia-hatások és más, a nemzetközi arénában folyó csatározások elméleti elemzői jóval előttem járnak, „megelőzésükre” nem is vállalkoznék. Hanem mert úgy érzékelem, hogy a nemzetközi rendszer összetevőinek, érdekeinek, trendjeinek és „turbulens helyzeteinek kezelésére” (Kulcsár 1997) vállalkozó döntnökök éppen azt tévesztik szem elől, hogy miképpen hat majd a globális átstrukturálódás a lokalitások, a mikroközösségek szintjén, és mi módon élnek tovább régi és új paradigmák, avagy miképpen oltják ki egymást az európai egységesülést és a regionális-lokális önfejlődést lehetővé tevő mechanizmusok – ezért próbálok néhány lehetséges választ elemezni abban a politikai erőterben, amelyben az ország készenléte az integrációra még igen vitatható. És a másság és idegenség elfogadásában még igen nagy lemaradásaink vannak, s a szocializmus politikai rendszerének összeomlásával a csoportkötöttségű szolidaritás hagyományos formái is meglehetősen elgyöngültek.

Európa egyesülése fél évszázada tudományos és közbeszédtéma immár. Ugyanakkor azonban az Európai Unió tabu is lett – legalábbis ab-

ban az értelemben, hogy akik az egység ellen vannak, azok úgy élhetik át, mintha egyedül ők lennének más véleményen, hiszen „mindenki” éppen EU-párti... – mert hát az előírt helyzetről másként gondolkodni vagy nyilatkozni nem ildomos, valamiféle primitívizmusnak, elmaradottságnak tetszik, s ha emiatt senki sem mondhatja ki valódi véleményét, akkor mindenki tévesen is érzékeli a vélemények általános megoszlását, ezáltal a maga saját véleménykörnyezetét is. Az európai egyesülés így olyan kommunikációs tabutéma lett, amelyet a róla diskurzust vállalók szüntelenül agyonbeszélnek, mégsem világos, milyen harmónia összhangzik ki ebből a kakofóniából. S még kevésbé világos, miként lesz „Európa vállalása” olyan értékke, amelynek elismerése, támogatása, védelme a kulturális örökség része, hagyományt és innovációt összehétközítő rendszer lehet-e a jövő európai magyar polgárai számára.

Téziseim röviden:

1. *Magyarország nincs kész az európai integrálódásra.*

2. A magyar társadalom felkészítése folyik ugyan, az europaizálás sok tekintetben megindult, az állam polgárai reménykednek, vágnak, a pártok és az állam politikusai pedig ígéretnek, de a társadalom (térbeli és politikai tagoltságától korántsem független) *integrációs hajlandósága* hosszú távú folyamatok, trendek és *mentálitásbeli örökségek* függvénye még, melyet a közelmúlt, a szocializmus félévszázada és a nemzeti önrendezés évszázada köt meg.

3. E kortárs folyamatban sziklaszilárdan jelen van a *kisnemzeti félelmek*, a *nacionalizmus*, az *idegenellenesség* rejtett indulatkészlete, a megzavarodott etnikai identitás, a tájékoztatáshiány és a multikulturalitás nehezen elfogadhatósága éppúgy, mint a *kisebbségi identítások* mozgalmoszerű vagy lassú reneszánsza, az etnikai konfliktusok intoleráns rendezésmódja, továbbá a globalizáció megannyi kihívása és a nagy közöségbe integrálódás akarása.

4. Kulcskérdés ma már a magyar társadalom java része számára, hogy az európai integrálódás a *felzárkózás* vagy *lemaradás* egyértelművé válását hozza-e magával. Kétséges és kérdéses mindmáig, hogy a „mozgó célpont”, a „nyugati” típusú *Európa fejlődési célként* mit jelent a magyar közfelfogásban és mit a társadalmi törekvések politikai irányítói számára. Integrációról vagy reintegrációról, regionális (Duna-táji) struktúramódosításról van tehát szó, vagy pedig a térségi politikai kultúra fejlesztési lehetőségei nélkül eleve reménytelen „ugrási” kísérletről...?

5. Magyarország sem egységes, egynemű, áttekinthetően rétegződő, polgárközpontú és flexibilis állam, Európa sem egyszintű, korántsem bizonyosan nyitott, és korántsem mentes a már csatlakozott országok csalódásaitól vagy érdekközömbösségétől. Nincs tiszta képünk arról: vajon a politikai kultúra térbeli tagoltsága, a mentalitás-hagyományok sokfélesége és tradicionális továbbélése, valamint a *politikai és társadalmi innováció* meglévő szintje alkalmas-e arra, hogy Magyarország az Európai Közösségbe integrálódjon? A lokalitások jelentősége kétségtelenül megnőtt mind Nyugaton, mind a kelet-európai társadalmak politikai közéletében – így elkerülhetetlennek látszik annak végiggondolása, „átvilágítása”, hogy a társadalom érdek-érintettsége, az európai egységesülési fo-

lyamat átélhetősége, illetőleg a *kultúra ökológiájában, az etnikai identitásban és a regionális kooperációkban* végbemenő folyamatok milyen közélet-kulturális tendenciákat engednek előre sejteni vagy kiszámítani. Bizonyos, hogy mindezekről ma már számos elemzés, föltáró munka elkészült, ezek azonban nem forognak közközen, nem ismeretesek még a tudományos közélet előtt sem. Alábbi munkám ehhez kíván – korántsem minden lehetséges szempontot figyelembe vevő – elemzési kísérlet lenni.

Megközelítésmódom elkerüli a gazdaságelméleti, külpolitikai, struktúra-specifikus politikaelméleti beszédmódot. Amit egyáltalán e rövid elemzés keretein belül földolgozhatok, azt a magam kutatói attitűdjével integrált ismeretanyagként kezelem, interpretációm azonban közelebb áll a politikai kultúra (és kiemelten az etnikai szféra) által tematizált paradigmák megfogalmazásához, mint a rendszerelemző megközelítéshez. Nincs módom a bőségesen hivatkozott kortárs szakirodalom utalásán túl a *kisebbségekkel kapcsolatos vélemények* mindegyikére kitérni, s csupán jelezni kívánom a lokalitás, a kulturális, a civiltársadalmi és az etnoregionális tematikájú elemzések megsokasodását, konfrontációjukat az etnopolitikai, etno-nacionalista, illetve nemzetépítő felfogásmódokkal, valamint a rendszerváltás ideológiájába beépült *kisebbségvédelmi* (jogi, igazgatási képviselési, kommunikációs stb.) diskurzusok folyamatait. (E kérdésekről bővebben lásd A. Gergely 1997.) Alapkérdés lenne, hogy vajon a politikai rendszerváltás egyúttal struktúraváltozás is, vagy pedig a magyar társadalom pártállami integráltságának tartalmai átkeültek az újrapolgárosodás jelenlegi szakaszába? Ismertetnem kellene az *önkormányzatiság* szintjén néhány kulcsfontosságú változást egyrészt a térbeliség, másrészt az *etnikai tagoltság* területén, illetőleg szükséges lenne annak vázlatos megjelenítése, hogy a pártállami struktúrában szervesen jelen levő demokratikus deficit a rendszerváltó időszakban átalakult-e demokrácia-többletté, s ha igen, miként zajlott le ez, hogyan élnek, hogyan élhetnek vele a magyarországi etnikai-kulturális csoportok, és mi akadályozza azt, hogy teljesebben hozzáférhessenek az *átélhető szuverenitáshoz*, az euro-konform közérzethez, a polgárközpontúság lokális megvalósulásához. E kérdések érdemi végiggondolására nem lesz itt mód. Mindössze arra koncentrálnék a jelen terjedelmi keretek között, hogy a kisebbségi joghelyzet minden eddiginél kielégítőbb állapota miként jár együtt egy vélt-képzelt kisebbségiséggel, a demokratikus változásokból elvileg következő *kisebbségimázs* generálódásával, s ebben milyen Európa-imázs, hátország-imázs, magyarság-imázs, határontúl-imázs keletkezik. Az elkészült elemzésekből olybá tűnik, hogy a magyarországi kisebbségek formáljogi szempontból elérik ugyan az integritásnak azt a szintjét, melyet az „EU-kompatibilitás” megkövetel, de a civil társadalom és az etnikai tagoltság az intézményes, a nem-intézményes, a határok-fölötti kulturális, a mentalitásbeli, a hagyománykötött és a modernizált életvilágok sajátos formáiban érhető tetten, ami nem éppen segíti, hanem inkább akadályozza az európai csatlakozási folyamat társadalmi elfogadását és támogatását. E *belső, mentális törésvonalak* többféle megközelítés alapján is kimutathatók, de mert számos jelenség hat egy-egy

irányba, kiemelem a globalizálódás/univerzalizálódás és az autonómizálódás/minorizálódás kérdésköreit. Fontosnak tartom, hogy az *integráció* elvileg kooperáció-kész társadalmi egységek közötti együttélés eszköze, nem pedig európai olvasztótégely lenne, vagyis a demokratikus részvételi folyamatokon és az érintettek integrációs hajlandóságán alapvető értéktartalmak múlhatnak. Ezek mai kondícióit elemezve jövőendő *európai helyünk* képzetét próbálom felvázolni, beleértve szimbolikus politikai *reprezentációkat* (a szövetségesek, az ellenfelek, a versenytársak és ellenségek definiálása, illetőleg az önreprezentációk, az önértelmezések, a kisebbségtudatok megjelenítése) is, végül egy olyan tartományára koncentrálok, amelyben (ha egyáltalán valamiképpen) a *kommunikációs stratégiái* elgondolásoknak talán még érvényes befogadási közege van.

KISEBBSÉGEK VERSUS POLITIKAI ÁLLAM

A modern nemzeti tudat a világ nem elhanyagolható hányadán az erőltetett asszimiláció korának végét jelentette. Számos országban megszűnt „szégyenkezés” tárgya lenni az etnikai származás. Inkább új társadalmi menedékforma, védekező magatartás, sőt divat is lett immár a másság hangsúlyozása. A kelet-európai régió nemzeti kisebbségei is túljutottak talán már azon a szinten, hogy könnyedén elfojthatók, megszüntethetők legyenek, és a zárt etnikai tömbökben élő nemzetiségek, illetve a tradicionálisan agrárstruktúrájú népcsoportok is kevésbé hajlamosak a politikai modernizáció „önfelszámolásos” gyakorlatára. Ez fontos életmód- és életminőség-szervező erő, miképpen a konzervatív rurális értékszemlélet is az maradt, s maga a kisebbségi problematika szinte „belülről” töltötte ki a periferizáltság és centralizáltság problémakörét, úgy, hogy közben a kelet-európai társadalmakat már az ötvenes-hatvanas évek óta a gyámsági demokrácia alóli kibúvás szándéka jellemezte. A társadalmi tudat és a köznapi politika színterén azonban csak a nyolcvanas évek közepétől tapasztalható olyan „részvételi robbanás”, amely a kisebbségeknek a képviseleti szintű demokráciában kialakítható szerepét jelezte. A kisebbségi politikában részt vevők széles körű aktivitása csak a kilencvenes években lett jellemző, és a demokratikus viszonyok kivívásával tág lehetőség nyílt minden egyén önfejlődésének maximalizálására, illetve a közéleti-politikai alkuképesség közösségi szintű megvalósítására.

Az európai csatlakozási aspirációkat tekintve talán éppen ezért is érdemes a mai magyar társadalom „kibontakozási” alternatívái közé sorolni a kulturális tradíciókat, az etnikai öntudat még megmaradt értékeit, illetve az ezekből építkezni képes távlatos elképzeléseket. A helyi társadalmakban, kulturális és etnikai identitásokban (rejtve) megmaradt hagyományok politikai színterre kerülése, artikulálódása és legitimálódása nélkül nehéz lenne komolyan venni olyan társadalmi kiegyezést, amely akár konstitucionálisan, akár parlamentárisan, akár korporatív vagy közvetlen képviseleti úton keresne válságmegoldást. Az etnoszféra (legkonvencionálisabban vett) megjelenítődése nélkül csupán a hazai politikai konzervativizmus ragacos tévedéseinek és a nemzeti liberalizmus leg-

szélsőséesebb kilengéseinek világába juthatunk. Pedig a konzervatív ideológia és e nép konzervatív karaktere (Konrád 1986) a Duna-táji történeti folyamatok változataiban számos tanulságot kínál.

Közelebb lépve kissé a világ etnikai-regionális és kisebbségi-demokratikus elvontságaitól a mi saját tájainkhoz, az első, amivel szembesülnünk kell, nem más, mint az a meglepetés, hogy alig van naprakészen érvényes fogalmunk a magyarországi etnikai és etnopolitikai, etnokulturális tagoltság állapotáról.

Az ország mai térképén többféle régiót különböztetnek meg a gazdaság- és társadalomföldrajzosok, a néprajzosok, a történészek és a szépírók. Századunk első harmadában már meglehetősen nehéz lehetett mentális etnikai térképet készíteni (lásd Hamvas Béla kísérletét), s ma talán még lehetetlenebb. Az elmúlt száz-százötven esztendő alatt bekövetkezett népességcserélődés és népkeveredés nagyobb volumenű volt, mint a megelőző ezredévben. Az iparosítás, az erőltetett modernizálódás és a válságfolyamatok nyomán szinte lehetetlenné vált már egybefüggő etnikai tér megnevezése. Miként a falusi és a városi közösségeket elmosták a század homogenizáló viharai, jobbra elmosták az etnikumok sajátosságait, szimbólumait, önbecsülésük lehetőségét is. Átkulturálódás, identitásváltozás, örökségvesztés jellemző mindenütt, ahol csak etnikai jellegű másságok egyáltalán megfogalmazódhatnak...

Persze, nem tudhatjuk ma még pontosan, mit is jelent az etnikai szférák „körülhatárolhatatlansága”, s milyen politikai, társadalomtörténeti jelentősége van ennek. De ha a világ nagy részét elérte már, elér bennünket is az etnikai reneszánsz. Meggyőződésem, hogy más a látszat, a statisztika, az emberföldrajz, és megint más a hovatarozás, az identitás fel fogása erről a kérdésről. Nem töröltetett el örökre az etnikus tudat – hanem csupán lehúzódtott a mélybe, az emberi lélek, az identitás, a rejtett hovatarozás-tudat, az emlékek, a szokások, az élő (és főleg a túlélő) hagyomány világába. Vagyis abba az *értékonzervatív hagyománytudaiba*, amelyről eddig csupán lekezelően beszéltek olyanok, akik a társadalom rétegződését csakis „munkajelleg-csoportok”, „osztályok” szerint tudják megrajzolni. Valaha léteztek elkülöníthető kultúrák, nemzeti karakterjegyek, jellegzetesen lokális értékrendek vagy szokásrendszerek. Létezett a „barbároktól” elhatárolt Kelet-Európa, létezett pesti, bécsi, pozsonyi, prágai zsidó kultúra, volt bécsi, berlini, brünni, weimari német kultúra, és így tovább. Minden nemzet és minden kultúrkör saját stílusa szerint működött, s méltó különbséget tett a „mi” (a szimbolikusan értékesek), és az „ők” (a kevésbé értékesek) között. Minden nemzetnek megvolt a kijelölt országútja, amely „a barbárokhoz” vezetett. Ám a történeti-kulturális értelemben vett közép- vagy kelet-európai *regió* az imperializmus és a rasszizmus útján a század derekán mégis fölmorzsolódott, szétesett, történelemmé vált.

Megmaradtak viszont a tartományi, a városi, a tájegységi különbségek. Megmaradtak a vélt (vagy valódi) hierarchiák is, melyek igazából nem a vér, a fajtság, a biológiai-fizikai antropológiai sajátosságok különbségei, hanem az eltérő helyzet, a saját történelem, a gazdasági és emberi-kulturális fejlődés eredményei. A *mátságok* ténylegesen a létfel-

tételek, a vállalt és a bevallott történelem, a szerepek, a sztereotípiák és az eszmék mindennapi históriájában jelennek meg mind a mai napig. S azoknak a kisebbségi-kulturális közösségeknek, amelyek meg akarnak maradni annak, amik, kénytelen-kelletlen vállalniuk is kell ezt a másságot, otthonosan kell érezniük magukat a más másságok között.

A megmaradt közösségi vagy etnikai kultúra csak úgy élhet tovább, ha nem kényszerül idegen, ráerőltetett minták szerint működni, ha nem kell egyedeinek kettős szereptudattal élnie, ha mint közösség nem kisebbségében érzi meghatározottnak magát, hanem a hozott identitás erejével, a viselkedés méltóságával egészítheti ki az „autentikus lét” lehetőségeit. Az állandó fenyegetettség, a lappangó vagy a nyílt erőszak a saját sors és saját kultúra fölmozsolódásával fenyeget. Ám az identitás érzésében s az identitást kifejező közösségi megnyilvánulásokban, etnikus szimbólumokban, viselkedés- vagy gondolkodás-modellekben nem annyira az egzisztenciális meghatározottság, az elnyomatás veszélyes. Ez ugyanis megerősítheti a közösségi kohéziót, létrehívhatja a kölcsönös szolidaritást, összehangolhatja a kisebbségi intézmények működését, a közösségek kölcsönkapcsolatát is. A veszélyesebb és rosszabb inkább a szellemi és lelki természetű kisebbségiség. Csonka kultúrával és az etnikai szereptudatot kifejező intézményrendszer nélkül, a privát körre, a családra, baráti vagy munkahelyi környezetre marad az etnicitás megerősítésének feladata. Ám ha ezek sem hordozhatnak etnikus jegyeket, végveszélybe kerül az etnicitás, belenyugvó vagy öntudatlan reménytelenség lehet úrrá rajta, elbizonytalanodhat az autonómia igénye is, rátoríthat a hamis azonosság vállalásának vágya, a menekülés, a fölötte álló hatalmak elfogadása, a jellegtelenedés, az átkulturálódás, a föloldódás-asszimilálódás és az elgyökértelenedés vállalása.

A kelet-európai népek az állandó fenyegetettség és elnyomatás során ezeket a stációkat javarészt végigjárták. Csaknem minden közép- és kelet-európai nép tele van megfélemedett, hátrafelé néző, perspektívtalan és rezignált emberekkel. Holott akkor erős az állam, ha népcsoportjai és társadalmi közösségei is öntörvényűen erősek: egységeitől szilárd a politikai struktúra. Ideig-óráig lehet erős hatalom színeiben tetszelegnie az erőszakosan asszimiláló politikai uralomnak, lehet elnyomnia a kulturális közösségeket, lehet nehezítenie a hagyományokat megőrző társadalmi szerepek érvényesülését, s lehet a mikrokommunikáció színterein is beavatkozni a szuverén entitások működésébe. De az etnikumpolitika – az etnikai tagoltságot meghatározó külső körülményként – csupán a psziché határáig képes eljutni. Az etno-evolúció pedig dinamikus és főként a társadalom osztályrétegződésénél stabilabb, rejtettebb folyamat, amelyet nem oly egyszerű a társadalmi és döntéshozatali egyenlőtlenség fönntartásával kulturális hátrányba szorítani.

Az etnikumok társadalmi adjusztálása és az etnikai csoportok „becsatornázása” pusztán voluntarizmus. Aki asszimilál, egyúttal disszimilál is. Aki diszkriminációt állít föl, egyúttal konfliktusokat is életre hív vele, kudarcokat is vállal. Kétségtelen, hogy a társadalom rendi szerkezetének fölbomlása, az új, központosított polgári államok kialakulása (s az egész államnemzeti eszmerészesség) sokat változtathat a társadalom etnikai

tagoltságán. Karöltve a család, a családi gazdaság szerepének csökkentésével, a tulajdonfosztással és a társadalmi mobilitás össznépi méretűvé növelésével, ugyancsak sokféle etnikai közeg varázstalanítását, sőt pusztulását is elő lehet idézni. De az elgyökértelenedett etnikai csoportok vagy tömegek hosszú ideig képtelenek lesznek másutt gyökeret eresztetni, viszont a lakóhelyükről és identitásukból száműzött etnikumok latens formában őrzik meg etnikus énjüket és kulturálisan, kisebbségiként, marginalitásban is erősebbek, tűrőképesebbek maradhatnak, mint a velük szemben álló asszimiláló szándékok.

A regionális konfliktusok valójában történelmi konfliktusok a világ minden táján. Az államnacionalizmusok is ugyanilyen fejlődéstermékek, fele úton a polgárság felé, s félig a rabszolgatartás felé. Az államoknak azonban konszenzusra kell törekedniük az etnikumokkal, ha nem akarnak a rendszerkonfliktusig eljutni. Márpedig a nemzeti kizárólagosságra törekvés lényegében faji alapú elkülönítés azzal a céllal, hogy nemzetileg homogén állam jöjjön létre. Ilyen pedig a világ államainak történetében igazi ritkaság lenne: homogén állam nincs, s bizonytalán nem is lesz, akkor sem, ha minden új politikai erőteret kialakítani készülő uralkodó hatalmi csoport színpadiasan eljátszik azzal, hogy „keresi” vagy „megtalálja” a „nemzet” gyökereit, élő vagy fölélesztendő emlékeit stb.

A konszenzusteremtés tehát lehetetlen olyan állampolitikai elvek mentén, amelyek közt nincs helye a politikai kultúra *regionális tagoltságának* és az *etnikai tagoltságnak*. Az etnikai csoportokkal kötött konszenzust minden politikai hatalom működése fontos föltételének tekintették a szegmentáris társadalmak (az állam nélküli, rokonsági-származási alapon álló korai társadalmak) óta egészen az újkori európai uralomtörténetig. Ma már egyenesen összeomlással fenyegetnek azok a társadalmak, amelyekben az állam nem tud összhangot teremteni a különböző típusú kultúrák között. Európa az államok szintjénél sokkalta komplexebb egység kialakítására készül, s ezen belül elvitathatatlan szerepe kell hogy legyen az etnikai csoportoknak. A hely és a szerepkör azonban ez idáig még rejtve maradt: Ha megváltoznak a társadalmi szabályok, ha módosul tartalmuk, ha a különböző (egymás mellett létező) kultúrák egymás rendszerébe avatkoznak és megbontják egymás tradícióit, akkor a kulturális különbségek etnikus előítéletek formáját öltik, és a „másság” *kultúrák közti robbanással* fenyeget. Ennek az alapkonfliktusnak állami, politikai szintű megoldása a mindenkorai államhatalom feladata – legalábbis egyelőre még, amíg nincs kollektív jogszokásokban stabilizálódott önrendelkezési hajlandóság az érdekeltekben, s nincs ennek stabilizálódott intézményrendszere. Ha a régiók valóban azt jelentik, hogy a társadalmi-, kulturális-politikai erőviszonyok terén legitim elhatárolódás jött létre, akkor a regionalizmus mindig új határdefiniciókra, módosításokra hívja föl a figyelmet (lásd bővebben Bourdieu 1985; Niedermüller 1987; Csepeli 1988). A regionális tagozódás első jelentkezése a nyugati polgári demokráciákban a múlt század végére tehető, új korszaka pedig az 1960-as évek közepén indult meg Európa nyugati részén, továbbá Kanadában, s nemkülönben Ázsia és Afrika nagyobb körzeteiben. A harmadik hullám a nyolcvanas évek közepe-vége óta éri el a földrészek po-

litikai államalakulatait, s válik egyre meghatározóbb hatású folyammmá, melynek tudomásulvétele, kezelése, megismerése és értelmezése éppen a társadalomtudományok feladata volna.

A *regionalitás horizontális összetartozást* jelent. Térbeli mellérendeltségi viszonyt, belső piacok és termelési rendszerek kapcsolatát, ökonomikus egységet, amely mentes a hierarchiától és szerves eredetű. Max Weber fogalomrendszerében a hagyomány, a tekintély és a méltóság elve szerves része a közösségi értékeknek, a tradicionális rendet az identitás minősége, a felelősség, a résztvevők szabadsága és működésük dinamikája tartja fenn. Az ismert és tiszteletben tartott (legitim) eszközök a közösség számára nem a politikai vagy uralmi hierarchiát tartósítják, hanem a táj és a települések megőrzött, sajátos értékeit, az emberi és kulturális erőforrások arányát tekintik mérvadónak. Az erőforrások között tehát főszerepet kap a gazdaság prioritása, túlsúlya helyett is az *ember*, kinek eredete, öröksége a kultúra és a tradíció térbeli összhangjának biztosítója.

Az etnikai identitás, amely egységet jelent a szociálpszichológiai csoportban, rendszerint túléli a közösség földrajzi vagy gazdasági egységének fölbomlását. A modern államok előszeretettel segítik az etnikai csoportok szegregálódását, igyekeznek fenntartani a domináns etnikum uralmi szerepét a nem-domináns etnikai csoportok fölött, még úgy is, hogy a szokások biztosítására jogi garanciákat teremtenek: hogy ne az uralmi szerepet kérdőjelezhessék meg a kisebbségi csoportok, legfőljebb csupán az állam „atyáskodásának” módját vagy mértékét. Ezért a „nem-integráltság” vagy a dezintegráltság vállalása megokolt magatartás következménye a kisebbségeknél, akiknek *etnikai mozgalma* (amikor tehát nincs saját államuk vagy nemzetük), illetve a Közép-Európában jellemző nemzeti kisebbségi, nemzetiségi törekvések egyaránt az önrendelkezés elvét kívánják érvényre juttani, s ebben a gazdasági-kulturális elmaradottság, illetve az intézményesítettség hiánya akadályozza őket. Viszont számukra a saját öntudat, az etnikai csoporttudat kifejezése betöltheti azt az űrt, amelyet a vallási vagy az osztály-összetartozás foglalt el korábban (bővebben erről Joó 1988; Inkeles 1983; Erlich–Wooton 1980).

Örökre szóló megoldás persze sem a pluralisztikus társadalmakban, sem a soknemzetiségű országokban, sem pedig a gazdasági és modernizációs perifériára szorult harmadik világbeli országokban nem képzelhető el. A regionalista és az etnikai mozgalmak létrehozhattak Nyugaton új szervezeteket, érdekeiket képviselő intézményeket, pártokat, alkotmányos testületeket, sőt még terrorkülönítményeket is... A nyelvi, kulturális vagy komplex érdekek megszervezésének, az államok korlátozásának ilyen politikai hagyománya még nincs meg Kelet-Európában. Sem kulturális engedményekre, sem valódi többletjogokra, a hátrányokat kompenzáló kedvezményekre, sem autonómiára, sőt teljes elszakadásra sem törekedhettek régióink kisebbségei az elmúlt évszázadok alatt. Nemhogy kisebbségi-nemzetiségi, de személyi autonómiára sem volt joguk ezen a tájon, és kulturális sajátosságaik rendjét, jogszokásaik érvényesülését is törvények nehezítették szerte Kelet-Európában. Az egységes politikai nemzet koncepciójának nálunk egy-másfél évszázada már folyamatosan

áldozatul esik a kisebbségek java része, akiknek minduntalan a nacionalizmus, a szeparatizmus vádjával kellett megküzdenie, miközben fölöttük húzták meg a határok vonalait, nem pedig részvételükkel és beleegyezésükkel. Szövetségi államberendezkedés, föderáció vagy regionális szerveződérend lehetősége még csak föl sem merülhetett ez idáig. Hangsúlyozom: ez idáig.

A nyolcvanas évek válságpillanatai azonban Kelet-Európában is reményekkel kecsegtetnek. Nemcsak szeparatizmus alakjában, de nem is rendszerintegrált formában mutatkoznak meg az etnikai és regionális érdekek. Újrapolitizálódott vagy térségi-tájegységi szubkultúra alakjában jelentkezik mostanság az etnikai közösségek öntudatos akaratossága. Még nem igazi politikai mozgalomként, nem pártszerű formában, s még korántsem parlamenti képviselettel – de már megszólalnak. Áthatják a politikai és társadalmi szerkezet avított formáit, felülretegzik az osztályszerkezetet, aláássák a tömegkultúra mindent rózsaszínűre maszatoló felépítményét, új vallásokban és (olykor kezelhetetlen heveségű) társadalmi mozgalmak indításában jelennek meg.

A kelet-európai népek új mozgalmáról, forradalmáról lehet talán már beszélni. Mítoszból köznapivá válik az etnikumok létezése, mentalitások formájában és viselkedésekben kap arculatot az etnikai csoportok kapcsolatrendszere, a kölcsönhatások és konfliktusok sorozata követi az identitás erősödését. Szinte földerül már lassan, milyen különbségek vannak a világképben, a kultúra átélésében, az életvitelben, az értékrendszerekben. Kezdenek megszemélyesítődni, nevet kapni, tekintélyre szert tenni a kiemelkedő kisebbségi szószólók. Új kultúráközvetítő rend áll fel, megelevenednek félig elhalt tradíciók, újrafogalmazódnak területi igények, fölfrissülnek a kölcsönkapcsolatok az együtt és egymás mellett élő etnikus csoportok között. A szerepviselkedés is kezd karakteresebb lenni, s kiderül, hogy egyáltalában nem függetlenség a kulturális és a politikai identitástól, a gondolkodás helyben érvényes formáitól, a helyi társadalmi erőviszonyoktól. De lassan függetlenednek az etnikai csoportok egyéneinek magatartásai az uralkodó (pártállami vagy nemzetállami) ideológiától, a munkaerő-gazdaság rendszerétől, az elvont kommunisztikus jövőképektől, a nem-etnikus kultúra és a kommunikáció hierarchizált rendszerétől. Egyre inkább *értéktudatot* hordoz az etnikus identitás, erősebbet, mint a „hivatalos” nemzeti hovatartozás. Ismét *csoportképző erővé* válik a saját származás, a „másság” tudata, a cívis örökség és a gazdatudat azokban a tájegységi törekvésekben, ahol az etnikumoknak még szerepe van, s ahol mindig is szerepe volt. A „vidék szellemisége” ismét elkezdte a „szűkebb haza szellemiségét” árasztani – s megfigyelhető, hogy a politikai pártok születése nyomán, 1989-től már minden második párt ígéreteket tett a helyi társadalmak pártolására, a vidék érdekeinek képviseletére, nem kevés helyen pedig az etnikai csoportérdekek fölkarolására (cigányok, svábok, horvátok stb. intézményes segítésére, „újra-öntudatosítására”) is.

Mindemellett szociális neurózis veszi körül a nemzetiségi-etnikai problémákat. Az etnikumokat az állam rendszerint pusztá „népfajnak” tekintené, s beolvasztaná a határai közötti „homogén” társadalomba. Az

etnikumot azonban nem elsősorban a genetikus szálak, nem a vérségi kötelékek teszik csupán, hanem a kultúra szerkezete, a pszichés sajátosságok, a tradíciók, és a hely. Az etnikai csoportok többsége Magyarországon is többé-kevésbé elhatárolja magát a más csoportoktól. Az identitás – ha nem is jelent rögtön faji előítéletet – a saját csoportot pozitív tulajdonságokkal jellemzi, sztereotípiákkal veszi körül magát. A másokról alkotott kép a társadalmi önbesorolást és a státus-közérzetet is meghatározza, jellemalkotó erővé válik, helyileg is meghatározza magát. S minél erősebb a hiányérzet a saját csoportot illetően, annál erősebb lehet a másik csoport negatív megítélése, az „ellenfél” vagy olykor az „ellenség” meghatározása, a társadalmi gondok áthárítása vagy okainak rávetítése másokra. (Gondoljunk itt a zsidók, a svábok, a szlovákok vagy a cigányok elleni indulatokra, amelyek megnyilvánultak az elmúlt fél- vagy negyed évszázadban is). Az önkép idealizálása, az etnocentrikus beállítódás pedig örök társadalmi konfliktusok hordozója. S minél nagyobb válságba kerül egy társadalom gazdasági vagy politikai téren, annál gyakoribb az etnikumellenes megnyilvánulások esélye (bővebben lásd erről Hanák 1988; Kende 1989; Szabó Miklós 1988; Árokszállási 1980; Kósa 1981; A. Gergely 1988; Maget 1968).

Állam nélküli etnikai közösségek is hosszú ideig fenn tudnak maradni. Az etnikus identitás ezért mindenekelőtt az államot szeretné magától eloldani. Az etnikai közösség legminimálisabb célja: a fennmaradás, a nyelv, a kultúra és az én-tudat megőrzése – nem igényel államot. Ezért nem igazán „fejlődőképes” az etnikai lét, s ezért nem következik belőle más, mint fennmaradásának minimális biztosítása. Ha ez egybeesik a nemzeti mozgásiránnyal – mint például az első és a második világháború idején a magyar nemzetcentrikus ideológiák alkalmával –, akkor az etnikumok állam alá vonása ismét megtörténik, mégpedig észrevétlenül, a „közös jövő” reményére hivatkozó, idegenekből mumust csináló, alattomos ideológiák hatására. Az etnikumnak a modern politikai élet középpontjába helyezése a fennmaradás, a túlélés eszméjével kapcsolódik össze. Hiszen a politikai közösség legmolekulárisabb formája, a túlélésre leginkább alkalmas alakzata az etnikai csoport. Ha megmeneküléséről van szó, nem érdemes a gazdasági vagy politikai racionalitás szempontjait fölvetni, nem kell az elmaradottság vagy a fejlettség szintjét mérlegelni. Az *etnikum célja* nem lehet „korszerűsödés”, csak egy lét-fenntartási célra redukált program, amely nem vár hatalmi jóváhagyásra, nem zseniőrzza, ha érvénytelennek vagy maradinak minősítik. S változni akkor is nehezen tud, ha a megmaradás föltétele épp a változóképesség lenne (történeti elemzését lásd Szabó Miklós 1988).

A mai Magyarország etnikai csoportjait a szakutatók is csak félve írják körül. Tapasztaljuk ezt Kelet-Európa-szerete – mégis, egyre több kisebbségi mozgalom nyújtja be petícióit napjainkban a saját kormányának vagy a nemzetközi szervezeteknek. Tárgyalásos alkufolyamat elindítói lettek az Elbától a Vólgaig tartó régió kisebbségei. Szorbok, szlovének, szerbek, cigányok, lettek, horvátok, litvánok, crnagoracok, magyarok, szlovákok, csehek, moldovánok adták föl a leckét kormányaiknak. Semmi okunk hát föltételezni, hogy a hozzájuk hasonlóan asszimiláló-

dottnak mondott néptöredékek nem fogják benyújtani számláikat a közeljövőben. Ahogy a grúzok vagy az örmények, a koszovói albánok vagy a bolgár-törökök megelégtették a kisebbségi létet ezekben a totális váltságba jutott országokban, még megelégtelhetik korlátozottságukat a jászok, a hetésiek, a palócok, a svábok, a bácskai szlovákok, a kiskunok, a barkók, az őrségiek, a hajdúságiak, a gömöriek, a bihariak, és még ki tudja hányan.

Ezek az identitások sokáig „provinciálisnak”, partikulárisnak és „lokálpatriotizmusnak” minősültek, a túlközpontosított állam nem vette-vehetette tudomásul, hogy ezek a kisebbségi identitások elnyomatás alá kerültek. Viszont a maguk rejtett, passzív rezisztenciájában, sértettségi magatartásukban megmaradtak, s immár megerősödöttek kelnek életre. Kivonultak a politikai nemzettudatból, s ha elemi törekvéseiket nem is tudták látványosan kifejezni, mégis tiltakozás volt ez a kötelező állampolgári hűség ellen. A demokráciát „osztó” központi hatalom ellen. Kivárárcmodor ez, olyan, amely érzelmileg utasítja el az asszimilációs politikát, amely tudatos kontroll alá veti a manipulált nyilvánosságot, amely lehetőséget ad látszat-identitások vállalására, de nem adja föl a hagyomány hozta lelki erőt és értékrendet.

Tiszta etnikai közösség természetesen nem létezik – talán sehol a világon. Csak szociális és természeti keretben élő etnoszociális alakzatok léteznek, amelyek nem nyelvi vagy területi egységek. Az etnikai folyamatok és a társadalmi folyamatok többnyire csak részben fedik egymást: a társadalmi konszolidáció rendszerint asszimilációval jár együtt, olykor anélkül is, hogy valódi társadalmi integráció születhetne ebből. Épp ezért föltehető, hogy az asszimiláció soha be nem fejeződő folyamata nem számolhatja föl és nem érvénytelenítheti egészében az etnikai identitást. Ha az etnikai csoport már saját magában sem tudja elhatárolni a környezet másságát, s ha a környezet sem különbözteti meg őt, akkor már etnikai közömbösségről van szó. A tömegkommunikációval és az állam más technikáival szemben jó esélye van a települési közösségeknek arra, hogy újfajta identitásképző folyamatban egy szűkebb identitás „nevelését” biztosítsák. Az etnikai hagyományok sokszor deviánsnak minősülnek – ezért meg kell védeni őket, ami pedig mozgósítja a csoportviselkedést, az összetartozás kinyilvánítását, a konvenciók tiszteletét, az átörökítés fontosságának újra-fölfedezését. A védekező előítéletet az igazságtalannak érzett előítélet motiválja és hívja elő, s a cselekvés- és gondolkodásmódok endogámiája, csoporton belüli érvényessége az életmód továbbadására serkent. Ezek a hatások pedig fölerősödnek az életmód- és életminőség-válságok napjaiban, korszakaiban. Úgy vélem, ez ma kitűnő lehetőséget nyújt az etnikai öntudat kibontakozására Magyarországon. Hisz nemcsak a pártállam omlott össze, nem csupán a hamisan tált társadalomszerkezetről derült ki érvénytelensége, nemcsak az értékrendek kuszálódtak össze és nemcsak az életmódmodellek lettek használhatatlanná – rajtuk kívül még sok minden leromlott, s a hiányok pótlására kézenfekvő modellt nyújt a régi értékek, a tradíciók tartománya.

Az etnikai származáshagyományok, a kulturális hovatartozások és a történeti tudatok mélyrétegeit alig ismerjük. A kiskunok kunszentmiklósi és halasi szórvány-maradványai, a Kiskunhalással szomszédos Kiskőrös szlovák etnikai csoportja, a környező községek sváb identitást hordozó agrárlakossága, a baranyai horvátok és a tolnai székelyek öntudatos kiscsoportjai, az erősödő identitású jászok és nagykunok, az őrségi és a hetési népcsoportok... (és hosszan folytatható a felsorolás) mind-mind azt a tapasztalatot erősítik, hogy léteznek ezek az etnikumok, csak létformájuk nem etnospecifikus a szó mindennapi értelmében, s nem oly könnyen mérhető valamely praktikus politikai mércével, mint szociális vagy gazdasági szerepkörük, kisebbségi önkormányzati intézményeik száma, nyilvános orgánumaik szervezettsége, oktatási intézményeik fejlettsége stb. Az etnikai-kisebbségi identitásra jellemző zártság évtizedek (esetleg évszázadok) óta menedéket nyújt a fogyó, erejét veszítő közösségnek. A csoportmeghatározó jegyek nyilvános reprezentálása ez idáig még nem volt érdeke egyik etnikai csoportnak sem, vagy ha érdeke lett volna is, nem volt rá módja, mert félnie kellett az erőszakos felszámolástól, a nyílt konfrontációktól, a környező társadalommal szembeni ellenállás következményeitől. Inkább megmaradt hát annak, ami, s ha tehet, megelégedett azzal, hogy ugyanannyi jut neki társadalmi sikerből, gazdagságból, politikai szerepből, mint a többi etnikai csoportnak, amelyekkel e téren nem is kellett konfliktust vállalnia.

Köztudott ugyan, hogy a táji hovatartozás, a térségi különbségek megfogalmazása ma már nem alkalmas Magyarországon szélsőségesen nacionalista indulatok keltésére. De ez nem azt jelenti, hogy nincsenek eltérő kultúrtájak, nem léteznek térségi különbségek, antropológiai jegyek vagy emberföldrajzi sajátosságok, rejtett identitások vagy értékdimenziók. Épp ellenkezőleg: a társadalmi és a természeti tér felfogása, a tájegységek történeti jelentésének, jelentőségének ismerete, vagy a helyi társadalmak és intézményi központjaik funkció-tagoltságának kezelése – megannyi érett eleme az etnikus identitásnak.

Az etnikai idealizmus régóta jellemzi a magyar politikai és közgondolkodást, sőt a teoretikus társadalom-felfogásokat és a hatalmi öngigazolást is. Az a társadalomkép, amely nem a szubjektumra, az egyedi emberi minőség(ek)re koncentrál, hanem a társadalom makroegységeire, nagycsoportjaira – még az sem hagyhatja figyelmen kívül az etnikai identitás-minőségeket.

A nemzetiségi konfliktusok szinte mindenütt, a világ összes országában az államhatalom és a nemzetiségek között robbannak ki, és csupán a felszínen jelenik meg az etnikumok egymás közti érdekellentéte. Mert hogy az állam nemcsak hatalmi és politikai struktúrát jelent, hanem etnikait is. A politikai hatalomnak része a kisebbség-meghatározás, a kisebbségi jogok garanciarendszere, a kisebbség és a többség hatalommegosztására vonatkozó egyensúlyviszony szabályozása, a másság elfogadhatóvá tétele is. Az etnikai szféra politikai jelenlétéhez pedig hozzátartozik a múlt öröksége, a revánsvágyak minősége, az egyeduralmodó etnikum elvitatása, az asszimiláció elleni lázadás és a szeparatizmus is. A szocialista államok valamennyi réteg és osztály esélyegyenlőségét, kollektív jo-

gok rendszerét hirdették meg. A társadalmi stabilitáshoz azonban nemcsak az szükséges, hogy általános állampolgári joga legyen az etnikus identitásoknak. Szükséges a többletjogok, a képviseleti biztosítékok, a nemzetiségi-etnikai önkifejezés formáinak szabad tere is. Ezek egy része ugyan megvalósult az 1989 utáni átmenet folyamatában, de, mint majd alább részletezem, igen csalóka módon.

A térbeli és időbeli struktúrák pluralitásának, párhuzamosságainak láttatásához, az etnopsziché mélyén rejlő energiák érzékeltetéséhez néhány momentumot meg kell itt említenem. S ha vannak is történeti okai a mi-tudattal élő néprajzi vagy etnikai csoportoknak és a területi elkülönülésnek, a valódi okok nemegyszer szubjektívek: csakis a magatartásban, a gondolkodásban, a vélekedésekben, a világképben és az értékrendben gyökereznek, nem pedig az öltözködésben vagy a társadalmi rétegződés külsőlegesen jegyeiben (erről kimerítően írt Kósa-Filep 1975; Voigt 1988; Szabó László 1982). Ugyancsak fontos itt említeni az etnikum és a vallás kölcsönhatását. A magyar tájtörténetek és a népcsoport-törtétiák jellegzetes felekezeti térképpel is kiegészülnek. A jászok, palócok, barkók, csángók és matyók katolicizmusa, a kunok több évszázados pogánysága és hirtelen református hitre váltása, a szekták területi elhelyezkedése, a zsidók lokális kultúrhatása, a magyarországi szerbek, horvátok, görögök, örmények térségi vagy helyi szerepvállalása éppúgy, mint egy sor egyéb történeti példa mutatja: hazai etnikai csoportjaink hitüket és származástudatukat együtt használták identitásjelző tartalomként. Az „Alföldi út” a példa rá, hogy az oszmán birodalom periferiáján és a magyar társadalom és gazdaság periferiáján, tehát kettős frontier állapotban is képes volt egy társadalmi, történeti, földrajzi régió népessége a nyugat-európai fejlődési út gyorsabb végigjárására és a feudális környezet ellenére tartalmas és viharos polgárosodás megvalósítására (Beluszky 1988; den Hollander 1975; Márkus 1986; Hamvas 1988).

Az etnikai és a helyi társadalmi „térképhez” hozzá kell itt rajzolni a táj történeti szerepének, a személyiségre gyakorolt hatásának fontosságát (Hamvas 1988; Beluszky 1988; Benda 1992) mellett a tájegységek kulturális szféráját, ennek „lenyomatát” is. A „pannon lélek” mássága, a „végváriság”, a „maga ura” biztonság, amely a „sem jobbágy, sem úr” társadalmi státust erősítette, vagy a parasztpolgári és kereskedőpolgári öntudat belső normái talán sokkal alapvetőbb identitás-meghatározó erők voltak, mint azt eddig fölmérhettük. A kialakult *kulturális areák* a meglévő régiók szerves egységei, s ezért a régiókat nem államszerkezeti elemnek kellene tekinteni (például nem közlekedési, ágazati, fejlesztési övezetnek), hanem olyan amorf alakzatú keretnek, melyben minden szerves és önerőből építkező regionalizmusnak, így az etnikai szférák önmegfogalmazódásának, érdekképviseletének, autonómiájának is fontos és legitim szerepe lenne. A társadalmi innovációra való hajlandóság is nagymértékben attól függ, milyen „hozott anyaga”, szellemi öröksége és emberi mélysége van a társadalmi mozgásoknak, a közösségek életprogramjának, dinamikus válaszadó képességének. Az etnikai identitás fölmérhetetlenül fontos társadalmi kapaszkodó. Tartós és erős, olyannyira, hogy sok más társadalmi-közösségi viszonyt elementárisabban meghatá-

roz; mint érték pedig létmódot és világképet szabályoz. Vagyis az emberi identifikáció ősi és modern, egyszóval örök alapeleme.

Ennek a nagy hagyományú etnikai normarendnek, értékadó és életmódszervező viszonyrendszernek a szocializmus hazai és regionális évtizedei alatt igencsak megtépázódott az épsége és életképessége. Ennek ellenére a *politikai rendszerváltozás* és az egyes társadalmi nagycsoportok helyzetének átalakulása nemcsak nagy reményeket keltett az etnoszférában, hanem a tényleges történések azt az élményt erősítették, hogy érdemi változások történnek majd nem csupán a politikai mező szereplői körül, de az etnikai szférákban is. A rendszerváltást előirányzó pártprogramok közül ugyan meglehetősen kevés vállalta az etnikai kérdések rendezését, ám az 1990-es választások alkalmával triumfáló nemzeti programnak inherens tartalma volt az etnikai identifikáció erősítése, az intézményes és ideológiai nyomás alóli felszabadítás is. Nem kívánom ismételni ennek kapcsán leírt okfejtéseimet (A. Gergely 1994a; 1994b), így csupán jelzem, hogy a rendszerátalakítás programja semmiképpen sem függött össze azzal, hogy a kormányzati döntéshozó köröknek vagy a pártok által „lefedett” társadalomnak bármiféle társadalmi struktúráképe, politikai tagoltsági jövőképe, avagy az etnikai térszerkezetre vonatkozó halovány fantáziaképe lett volna. Ám amellet, hogy az új politokrácia kialakulhatott, s hogy a társadalom strukturális tagoltsága nagymértékben változhatott, mintegy „megengedődött”, hogy a formális demokrácia szabályainak megfelelően az önkormányzatok szférája is önálló érdekerőként jelentkezett, nemritkán éppen a kormánypárti koalícióval ellentétes helyi felállásban. Feltételeződött ugyanakkor, hogy a politikai rendszer egypárti uralmi szerkezetének többpártivá válása, valamint a politikai érdekképviselet plurális szerkezetének kiépítési kísérlete teljességgel lehetővé tették a helyi autonómiák kialakulását, a kisebbségi érdekképviselet intézményeinek talpraállását. Egyszóval a politikai stabilitás a politikai sokféleség alapján kívántatott biztosítani, beleértve a kisebbségi, etnikai, érdekképviseleti szférát is. Amivel ugyan semmiféle baj nem is lett volna, ha a túlélő hagyományok, a nemzeti önállóságot túlhangsúlyozó szovjetellenesség, a magyarság veszteségein bucsálódó új-trianonizmus, vagy a nemzeti dicsőségeken elmerengő nacionalista hübrisz nem kapott volna a kelletnél nagyobb hangsúlyt.

Ámde kapott. Mintegy kormányzati szintű, államideológia-értékű szimbolikus gesztusok fakadtak az új hatalom berendezkedéséből, az antalli múlt-képből, a „nyugat felé kapunyitó” merészségből, s ezek az édesbús nemzettudat ápolására szolgáltak. A rendszerváltásban és az önkormányzati szféra önállóságának, a hatalom „önkéntes” decentralizálásának programjában megkapták magukét a kisebbségi önkormányzatok is, melyek előtt azonban ott függött a „polgárosodó Magyarorszag” újnemzeti vállalása, meg aztán az a felelősségtudat is, hogy ha már létrehoztuk a független hazát, most már magyarokat is kell teremtenünk belé...! (Bővebben erről lásd Biró–Oláh Sándor 1993; Bodó–Biró 1993; Hofer 1992; Hobsbawm 1983; Lengyel 1994; Soós 1996:48).

A magyar identitástudat nacionalista tónusú felhangjairól és az Antall-korszak külpolitikai manővereiről megannyi hazai és nyugati forrás

kínál érdemi elemzést, így ezt nem részletezem. Fontosnak tartom azonban kiemelni, hogy a leglátványosabb demokratikus gesztusok mellett is megtörtént a kívánatos változás az *önkormányzatiság* jogi és intézményi garanciáinak biztosítása terén, lezajlott a *kisebbségi képviselők* kérdésének alkotmányos vitája, felállították a kisebbségi önkormányzatokat, amelyek (szűkös anyagi feltételek mellett ugyan, de végül is) működni kezdtek. Az immár alaposabb elemzésre vár, hogy az etnikai rétegzettség és térbeli tagoltság kifejeződik-e a kisebbségi önkormányzatok szintjén vagy akár a parlamenti érdekképviseleti lobbik szintjén. A tapasztalat szerint a kisebbségi önkormányzatok válasza erre egyértelmű: nem. Ugyanakkor az állampolgári és kisebbségi jogok tekintetében mérföldnyit léptünk előbbre Európa felé, akkor is, ha a nemzetképek megújuló sokasága és a szimbolikus politikai diskurzusban végbemenő *ellenégetematizáció* még nemigen teszi lehetővé a kisebbségi létállapotok „megnyugtatónak” tekinthető minősítését.

Amellett tehát, hogy a rendszerváltási folyamatban megnyilatkozó és intézményesülő kisebbségpolitika a nemzet tartósítására állt be, s amellet, hogy az ország tranzitjellege 1988–1989 óta folytonosan (egészen a schengeni döntésig adatolhatóan is) a kisebbségi-etnikai mozgások tompítója, illetve a migrációs csoportok átmenetileg kedvező állomáshelye lehetett, mégis meg kell állapítani, hogy a mai magyar társadalom etnikai szerkezetéről olyan keveset tudunk, hogy ezzel a tudással csupán lát-szategyezményeket, tétova külpolitikai gesztusokat engedhetünk meg magunknak, de azt aligha, hogy hittől higgyük: éppoly toleránsak vagyunk az etnikai másság elfogadásában, mint bármely más plurietnikus európai állam. Sajnos kézenfekvő a feltevés, hogy a kisebbségi önkormányzatok kialakítására tett lépés pusztán hatalmi gesztus volt, s olyan igények pillanatnyi kielégítésére szolgált csupán, melyeket a gyors változásban érdekelt társadalom már követelésszerűen megfogalmazott. Ha térképre rajzolnánk a magyarországi etnikai sokféleséget, még a formális intézményi feltételeket is ábrázolhatnánk, de arra már kevéssé tudunk hitelt érdemlő választ adni, tényleges-e az érintett populáció érdekkifejező lehetősége, avagy az etnikai tagoltság csupán az adott lokális miliő időleges érdekállapotát tükrözte, s ekként már elavult...?

A kérdésben lakozó indirekt állítás rövid magyarázatra szorul. Empirikus adatokkal nehezen igazolható, mégis, nem egykönnyen elvethető az a forgatókönyv sem, amely szerint a rendszerváltási periódusában kiszámíthatatlanul gyorsan változó társadalom új eszközöket igényelt a maga szuverenitás-biztosítékainak megteremtésében, hogy kifejezzék és garantálják a társadalmi kohéziót, nevezetesen éppen azt, amelynek intézményes és manipulatív elnyomásával a pártállami rendszer oly kiváló eredményeket ért el. A társadalmi szintű összetartozás-igény, amely a szocializmus évtizedei alatt egyre erőtlenebb formákba húzódott vissza, nyilvánvalóan kapaszkodókat keresett akkor, midőn a társadalmi kohézió hiánya, a dezintegráltság és az identitásválság lett alapvető élményévé. Tudvalévően az átélte összetartozás-tudat, az intézményesült *csoport-identitás* és a *legitim* státusú társadalmi *integráltság* élménye nemcsak az *önazonosság* pszichés motivációit biztosítja, hanem egyértelműen *struk-*

turálja is a társadalmi kapcsolatokat. A rendszerváltoztatás hordozta politikai orientációváltás, az új társadalom kiépítésének célképzete elvileg magába foglalta (volna) nemcsak a definiált határu társadalmi rétegek kooperációs készenlétét, de azt a „részvételi robbanást” is, amely az önértékek reprezentálását vagy a térségi-lokális projektek formájában egyfajta „választói akcionizmust” mutathatott volna. Tudvalévő az is, hogy ez így nem következett be. A társadalomszerkezet az elmúlt hét évben nemhogy áttekinthetőbb lett volna, de kuszább és definiálatlanabb, mint volt a nyolcvanas évek derekán; az érdekképviselő megannyi formát öltött ugyan, de sem fölülről, sem az állampolgárok oldaláról nem kontrollálható; a civiltársadalmi tevékenységek (tíz évvel ezelőtt egyebek között általam is) előre „jósolt” kiteljesedése ugyancsak messze elmaradt a kívánatos manifesztációktól. Mi sem egyszerűbb tehát, mint magában a társadalmi gyakorlatban tesztelni, miként változott meg, milyen tartalmakkal gazdagodott a politikai részvételi aktivitás: a pártállami időszakot nagymérvű demokratikus deficit jellemezte, s a rendszerváltási remények szinte „össztársadalmi szinten” arról szóltak, hogy ez demokrácia-többletté fog változni, vagyis a kérdés csak annyi marad, hogyan élhetnek és élnek e többlettel az állampolgárok, mennyi demokratikus „érdekerintettség” jut egy-egy választóra, s miként hárítható el minden újabb akadály, ami a teljesebb hozzáférést biztosítja a plurális döntéshozás szintjein.

Visszatérve az etnikai szférában politikai döntéshozáshoz hozzáférést kereső állampolgári magatartáshoz, végső soron immár két választási ciklus óta azt tapasztaljuk, hogy egyetlen párt sem vállalta következetesen, hogy a hazai etnikai-kisebbségi érdekképviselőt valamilyen szinten programjába foglalja, egyetlen adekvát kormányzati intézmény sem tudja vállalni a hazai kisebbségeket és etnikai-kulturális közösségeket érintő kérdések kezelését, s még kevésbé garantált a formális képviselői rendszerben annak kifejeződése, amit egy-egy érintett csoport a maga kulturális tradíciói szerint konszenzusos keretek között „tematizál”. Hogy az állítás világosabb legyen, példával illusztrálom: a magyarországi cigány etnikai csoportok formális képviselői intézményei adottak, helyi igazgatási tevékenységre emlékeztető munkát látnak el, maguk az intézmények pénzügyi támogatást élveznek, önálló döntéseik alapján autonóm érvényű határozatokat hoznak, és a végrehajtási rendszerben is megvan a maguk helye (Pálné 1996–1997). Hiányzik azonban az etnikai-kulturális csoport örökölt, hozott, tartósított hátrányait csökkentő önkormányzati tisztségviselői javadalmazás (magyarán pl. a cigány képviselői fizetés, hogy ne társadalmi munkában kelljen „hatóságként működni” a funkcióra megválasztottnak – lásd bővebben A. Gergely 1997b); igencsak limitált a kisebbségi önkormányzat által elosztható források mennyisége, és keményen szabályozott annak minden formája (vagyis a helyi források maradék-elve alapján gazdálkodhat, de ezzel nincs módjában kompenzálni a sokszor évszázados hiányokat); továbbá maga a kisebbségi önkormányzat is a helyi önkormányzat irányítási-ellenőrzési felügyeletében tevékenykedik, viszont nem vesz részt kontroll-szerepkörben a települési önkormányzati döntésekben (tehát nem szólhat be-

le abba, ami őt érinti, habár abba már beleszólhat, ami csakis rá vonatkozik); formális érdeklőbb segítségével kereshet informális érdekérvényesülési csatornákat, de alulinformáltság és a korábbi zártságból származó szűkebb network miatt eleve hátránnyal indul (azaz: „senkit sem ismer” a munkaerőpiac; a „humántőke-management”, a külföldi beruházók megnyeréséért küzdő csoportok hálózataiban, így eredendően reménytelen, hogy például egy visszafejlesztésre ítélt gazdasági térségben „korszerű megélhetési politikát” tudjon kezdeményezni a választói érdekeinek megfelelően); hovatovább a strukturálisan más típusú társadalmi kommunikációhoz szokott érdekképviselők számára a magyar politikai rendszer párttagoltsága, térszerkezete, képviseleti hierarchiája és központi képviseleti intézményrendszere olyannyira idegen, hogy esélyes aktorként aligha vehet benne részt (értsd: még a cigány önkormányzatok országos szövetségének vezetőivel sem alakulhat ki olyan kapcsolata, amelynek révén az általa képviselt érdekcsoport a legminimálisabb kedvezményhez juthatna). A példák sorolhatók (közülük több csokorra való hangzott el a komlói II. Kisebbségi Önkormányzati Akadémia 1996. novemberi konferenciáján – melyről rövid összefoglalóban beszámoltunk az *Etnoregionális Hírlevél* 3. számában). Összegzésül kimondható, hogy a *rendszerváltást követő joghelyzetváltozás* pozitív fejleményei dacára a hazai kisebbségi önkormányzatok szintjén épp csak a kezdő lépések rejtenek magukban, ám legalább annyi ismerethiány, előítélet, kommunikációképtelenség, akkulturációs fogyatékoság terheli az egész helyzetet, mint amennyi elkönnyelhető eredmény biztat egy európai rangú kisebbségpolitika kialakíthatóságát tekintve.

Mindamellett éppen az „európai rang” kapcsán lenne érdemes empirikus vizsgálatokkal is alátámasztani, miként különbözik a joghelyzet relatív vagy tényleges javulása és az erre épülő *kisebbségimázs*. Ezzel kapcsolatosan a kilencvenes évek közepén még több a kusza, elmosódott folt, mint a kitisztult kép. A legalapvetőbb kisebbségi létfeltétel, vagyis a jogilag biztosított autonómia már elméleti definícióját tekintve is annyi-féle, ahány kisebbségre egyáltalán alkalmazni próbálják. Az állam törvényeivel kompatibilis *autonómia-elv* még nem okvetlenül szolgálja egyként a kulturális kisebbséget, a szórvány nyelvi kisebbséget, a parlamenti képviseleti jelenlétet, a kultúramegőrző képességet, a helyi érdekérvényesítési jogosultságot, a gazdasági önállóságot, a helyhatósági hatásköriséget stb. Ahol többféle kisebbség él, például Baranyában vagy Békés megyében, ezenfelül Budapesten, ott jobbra tisztázatlan maradt a megyei önkormányzati szövetségek (társulások) jogi státusa (létrejöttükhöz legalább négy kisebbségi önkormányzat megalakulása volt a feltétel), finanszírozási felelőssége, regionális kötelezettsége, kompetenciája, s éppen ilyen szabályozás nélküli a nagy távolságok áthidalásának, a rendelet-előkészítő munka szakmai követelményeinek, a jogi személyek államhatalmi (köztestületi) egyesületi funkcióinak mértéke, a képviseleti jogok gyakorlásának és a kétharmados törvényekkel kapcsolatos szabályozási hiányosságoknak megannyi kérdésköre (bővebben lásd Tabajdi-Barényi szerk. 1997). A kisebbségi érdekérvényesítés politikai

aspektusainak legalapvetőbb kérdése, hogy ugyanis a centralizált döntéshozatalú (vagy döntéshagyományú) politikai berendezkedésben a kisebbségi érdekek képviselője a többségi érdekeken múlik, s ha a többségiség győz a kisebbségen, az nemcsak kényszerűen politikai kisebbséggé válik, hanem strukturális kisebbséggé is lesz, márpedig politikailag korántsem stabil az olyan állam, amelynek területén nagy számban élnek olyan embercsoportok, amelyek ott nem érzik jól magukat (Bíró 1997). A helyzet amúgy korántsem durván elüt az európai átlagtól, hiszen az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet is csak 1992-ben alkotta meg (illetőleg utalta hatáskörileg a Nemzeti Kisebbségek Főbiztoságának intézménye keretébe) azt a kérdéskört, hogy elismertessék és Európa-szerte védelemben részesíthessék a nemzeti kisebbségek kollektív entitása, politikai jogalanyisága.

A kisebbségi jogalanyiség és az évek óta erősödő vita az állam etnikai semlegességének lehetőségéről két szempontból is kulcsfontosságú problémákra irányítja a figyelmet. Egyfelől arra, hogy egy mind határozottabb etnopolitikai szemlélet hatalmasodik el magán a politikai államon, melyben vitathatatlaná válik, hogy amiként az államnak joga van intézményeit, területét és közjait a többség tulajdonának tekinteni, úgy joga van kisebbségeit is kizárólagos tulajdonként kezelni. Másfelől ennek épp az ellenkezőjére is érdemes figyelni, arra ugyanis, hogy az Antall-korszak vehemens nemzetpolitikájára mintegy válaszul, az etnikailag semleges állam képzete merült fel (lásd bővebben Gombár 1994; 1996). Leegyszerűsítve a kérdés körül folyó vitákat, megállapítható, hogy a két szemléletmód bármelyikének egyoldalú érvényesülése esetén már formáljogi értelemben sem lehet a kisebbségi intézményrendszer demokratikus működéséről beszélni. Épp ezért válik napjainkban mind fontosabbá, hogy a kisebbségi érdekérvényesítés politikai szinten is minduntalan jelen legyen (lásd Bíró 1997:29–30). Olyan európai országokban, ahol tisztán artikulált és egymással, valamint a többségi társadalommal számos téren egészségesen rivalizáló etnikai csoportok vannak, egészen másfajta szabályozást érvényesítenek e tárgyban, mint a nem-hogy az egyenlőség, de az egyensúly szintjén sem lévő kisebbségi érdekek képviselőinek honában.

Kevésbé valószínű, hogy e helyütt érdemben mód nyílne a hazai kisebbségek adattárát ismertetni, s nincs is erre szükség (lásd A kisebbségek jogai Magyarországon. KJK, Bp. 1994). De figyelemre méltó, hogy a kisebbségi törvény által érintett 13 népcsoport meghatározásának alapkritériuma az volt, hogy száz évnél régebben élnek Magyarországon, s ez nyilvánvalóan hosszabb időre kizár a törvényi védelemből és kedvezményekből számos olyan, „ultrakisebbségnek” minősülő csoportot, amelyek ezáltal nem csupán jogi státusuk lehetséges előnyeitől estek el, de számos esetben az európai normáknak nem igazán megfelelő egzisztenciális-kulturális besorolásba kerültek. Márpedig azon az eldöntetlenül hagyott triviális kérdésten túl, hogy a magyarországi kínaiak vagy törökök, grúzok vagy franciák azonos kisebbség-státust érdemelnek-e, mint az ukránok, lengyelek vagy németek, jelen van ebben a törvényileg szabályozott kisebbségi joghelyzetben annak a például etnokulturálisan, vallási-

lag és szociálisan szintűgy definiálható magyarországi zsidó népeességnek a tisztázatlan helyzete, amely (jóllehet pusztá önvédelemből) kimaradt a jogállapot-rendezésből, s e tekintetben Európa-képessége, európai kisebbségi joghelyzete is rendezetlen maradt. Szeretném itt hangsúlyozni, hogy nem a kisebbségi létszámgyarapodás híveként, s nem a szabályozások mániákusaként gondolkodom az „illegitim” státusú hazai kisebbségekről, hanem azt a lehetőséget latolgatom, hogy amennyiben a szabályozott, legitim helyzetű kisebbségiség oly sok öngazgatási, érdekképviseleti, öndefiníciós és akkulturációs gonddal küszködik, milyen etnikus önmeghatározás és milyen intézményes képviselet juthat azoknak, akiknek jogszerűen még érdekközvetítője sem lehet...?

E kérdés kevésbé költői, mint amilyennek látszik. A joghelyzet meghatározottságát ugyanis körülveszi számos egyéb, olykor éppoly fontos momentum. Ezek közül hármat emelnék itt ki: elsőként a *képviseleti szint* formális háttérben meghúzódó, kívülről korlátozott alternatívát; másodikként a kulturális szerepviselkedés és a *mentalitásbeli*, hagyománykötött tartalmak esélyét; harmadsorban pedig azt a *kisebbségimázst*, amelyet az európai egységhez csatlakozni kívánó magyar társadalom formálisan rendezettnek mondhat, ám valójában mégsem az.

A kisebbségi képviseletek működése a mindennapi élet szintjén alighanem kevésbé problematikus, mind volt huszonöt vagy ötven évvel ezelőtt, ám kevésbé is harmonikus, mint amilyen lehetne. E téren megkülönböztetném az intézményes képviseletek és a civiltársadalmi törekvések szintjét, amelyek a maguk legitimitás-szintjével lényegében összehasonlíthatatlanok. Amennyiben ugyanis a többségi társadalom „megengedte”, intézményesítette a kisebbségek jelenlétét, s jóváhagyta szerepvállalásukat az önkormányzatok, megyei vagy országos szervek szintjén, ezzel egyúttal a *nem-intézményes*, vagyis a civiltársadalmi szférába szorította ki a politikai közéletből mindazokat a politikai aktorokat, akiknek érdek megjelenítő szereplehetősége talán kevésbé volt erős, de így azután már a minimum alá zuhant. E kisebbségi csoportok nemcsak hogy nem kedvezményezettek számos téren, de egyrészt minden kisebbségi önérvényesítési szinten azt a jogos választ kaphatják, hogy nem legitim kisebbségek, másrészt mint nem definiált kisebbségek egyszerre a nem-kisebbségi többség táborában találják magukat, ami viszont a lehetségesnél is kevésbé lehet céljuk. Kétségtelen, hogy a helyzet ilyenén értékelése kissé szofisztikálnak tűnhet, de egyre kevésbé lesz az, s minél inkább megnehezedik a demokratikusan szervezett társadalmi diskurzusban részt vevők önálló *interpretációja* az őket magukat érintő feltételekről, annál kevésbé lesz elfogadható a helyzet maguknak az érintett mikro-minoritásoknak.

A kulturális szerepviselkedés és a mentalitásbeli, hagyománykötött tartalmak érvényesülési esélyének romlását persze nem csupán a jogilag nem definiált kisebbségi helyzet adja, hanem a történeti időben kialakult, a jelenben is megőrizni próbált etnikus tartalmak érvényesülési módja is. Magyarán az, ami egy etnikai-kulturális szférában az *etnicitás* tartalma, a maga komplex jelentésterével, szimbolikus kellékeivel, átörökíthető minőségeivel, kultúrahordozó funkciójával. Az etnikus szte-

reotípiáktól a „másság” mint olyan elfogadásáig, s a szubkulturálisan determinált társadalmi jelenségek közismertté válásától a mentális örökség vállalásáig egy sereg olyan reprezentálódó minőség létezik, amelyek a mindennapi kulturális, közéleti, politikai vagy magánéleti miliőben sorsvállalás-minőségűek lehetnek, amennyiben egyáltalán „megengedődik” a létük. Ha példaként a bukovinai székelyek hazánkba telepített-települt csoportjára utalok, vagy a vietnamiakra, kubai és dél-afrikai, koreai vagy bosnyák emigránsokra, oroszokra és csehekre, esetleg a kelet-európai változások sodrában ide került sorsüldözöttekre, azonmód látható, hogy definiálatlan kulturális státusuk mindennemű életvezetés-szintű háttérüket lerombolja, s ezáltal még esélytelenebbekké teszi őket.

Meglehet, ez adott esetben nem a hazai kisebbségjogi szabályozás felelőssége, nem az ország gondja, „csak” az övék... A valóság az, hogy amennyiben a vágyott (nagybetűs) Európa felé masírozunk, jönnek ők is velünk, s látens, „integrálódnak” mondható helyzetük majd akkor lesz váratlan meglepetések tárgya, amikor a magasabb szervezetségi szintű európai integrációban lesz majd esélyük új léthelyzet-definíciót követelni vagy végképp átélni a totális elérvénytelenedést. De nemcsak a minálunk „nem őshonos” kisebbségekről van itt szó, hanem olyan etnikus csoportokról is, mint amilyenek a jászok, kunok, besenyők, palócok, barkók, tirpákok, bunyevácok, gömöriek, hetésiek stb., akiknek nincs karakteresen megkülönböztethető nyelvük, nincs anyanemzetük valahol másutt, hanem „csak” származástörténetük, meseviláguk, nyelvtörténetük, viseltörténetük, szokásjoguk, identitásminőségük, kapcsolathálózatuk, kultúrhistoriájuk, tájnéprajzi stílusuk, háztípusuk, nyelvjárásuk, gazdálkodástradíciójuk stb. van. E táji csoportok, nemzetségek, néprajzi csoportok vagy (történelmileg szólva:) „nemzetiségek” ma már – s főképp a politikai integrációjukat szem előtt tartó felfogás alapján – a többségi nemzet részeinek, vagyis asszimilálódottnak tekintett egységei és vitathatatlan alkotóelemei, függetlenül attól, mennyiben tartják ezt indokoltnak ők maguk. A helyzet ellentmondásosságára mutat rá az a tény is, hogy a globalizáció folyamatában a nemzetállam válságát megfogalmazók között sincs konszenzus a tekintetben, mi is nevezhető nemzetnek, s a nem normatív tartalmú definíció (tehát az egységes, entitás-jellegű embercsoport, „egyazon hagyomány, eredet, történet vagy mítosz, nyelv, kultúra és akarat egy földrajzilag behatárolt területen” – lásd Bíró 1997b:102.) éppúgy érvényes lenne ezekre a kulturális töredékekre, népcsoportokra is, mint magára a nemzet egészére. Vélekedésem szerint az, ami a kisebbségi autonómia és érdekközvetítési rendszer jelen állapotára vonatkoztatottan kijelenthető volt a főntebb idézett önkormányzati konferencia tapasztalatánál, hogy ugyanis az autonómia-fogalom lényegi tartalmának tisztázatlansága (Tabajdi 1997:11) aligha adhat elemi biztosítékot a valóban kielégítő érdekérvényesítési gyakorlat megoldására – bizony fokozottan érvényesnek tetszik a *nem definiált* kisebbségi státusú társadalmi-kulturális csoportokra nézve.

A kisebbségi létállapot sok tekintetben nem számít a fogyasztói típusú társadalmak modernizációs problémái között olyannak, amelyre megnyugtató megoldások vannak Európa-szerte. Rendkívül fontosnak vé-

lem hangsúlyozni, hogy a látszólag teljességgel elrendezettnek tűnő politikai joghelyzet és a lefedetlenül maradt kulturális identitások viszonyában óhatatlanul kialakul az a *kisebbségimázs*, amelyet az európai egységhez csatlakozni kívánó magyar társadalom formálisan rendezettnek mondhat, valójában mégsem az.

A politikai döntéshozás magasából a magyarországi kisebbségek helyzete lényegében megfelel az EU-kompatibilis szintnek, ám ebben az összképben tagadhatatlan szerep jut a magyarországi Európa-imáznak, a magyarság-imáznak és a határöntúliság-imáznak, megtoldva azokkal az államhatárainkon kívüli imázsokkal, amelyeket Brüsszelben vagy New Yorkban, Munkácson vagy Csíkszeredán formálnak rólunk. Nem egyértelműen tévképzetek ezek, csupán tükrözik azt a kommersz és képzeletbeli Európa-modellt, magyarság-modellt, kisebbségiség-modellt és európaiság-modellt, amelyet idealizált és jelképes erővel megkreált formáiban mi magunk is folytonosan újratermelünk vagy magunkról kommunikálunk. Nincs itt hely mindezeket kimerítően ismertetni, amit egyébiránt Tamás Pál egyik kiváló elemzésében már részben megtett. 39 különféle „kulturális ikonhoz” kapcsolódó konfliktusforrást vagy konfliktustípust definiál, s ezekhez hozzárendeli az európai csatlakozásban értintettséggel, a manifesztáltsággal, a konfliktusok generálódási időszakával, intenzitásával stb. kapcsolatos paramétereket is, majd ezek alapján arra a következtetésre jut, hogy „a 90-es évek magyar közvéleményének »Európa«-képe az elitek korábban történetileg meghatározott Európa-víziójának és a társadalom differenciált konfliktus- és érdekelosztásának metszéspontjaiban rajzolódik ki. A rendszerváltást követő évek »Euro-eufóriája« eloszlott. A higgadt, talán valamelyest cinikus számítások éveit következnek” (Tamás 1996:120).

Kiegészítve Tamás Pál oknyomozását azzal, hogy a magyar politikai elit által generált, Európa-képességünkről (EU capacity) *kialakított imázs* számos ponton nem találkozik például a határöntúli magyarság vagy a hazai kisebbségi-etnikai-kulturális csoportok elemi érdekeivel, vagy éppen félelmeket, feszélyezettséget kelt bennük, ide illeszthetők lennének a magyar közvéleménynek olyasfajta tévképzetei, hogy

ad 1. Európa nyitott, napsütéses, a mi befogadásunkra berendezkedt éteri övezet, ahová mint alpesi platóra, csak föl kell kapaszkodni, s azután már a teljes eufória, a tökéletes szimbiózis árnyékában lehet hintáztatni;

ad 2. mindez jár nekünk, hiszen Bibó István, Szűcs Jenő, Hanák Péter, Benda Kálmán és mások tanításaiból is tudjuk, hogy tradícióink az európaiság gyökereivel találkoztak már évszázadokkal ezelőtt, tehát csupán „jogos visszafogadásunk” lenne a társult tagsági viszony, nem pedig a földrész úri gesztusa;

ad 3. Európa (úgy-ahogy) működő egysége csupán gyarapodhat azáltal, ha mi is hozzá tartozunk, ártalmára éppenséggel nem leszünk;

ad 4. továbbra is alkalmasak vagyunk makro- és mezoszintű szervezeti felzárkózásra, csupán csak a mikroszintű elmaradottságokkal kellene még kezdenünk valamit, s majd ebben éppen Európának lesz érdeke segíteni,

ad 5. itt van ez a keleti felével kezdeni mit sem tudó Európa, amelyen csakis mi segíthetünk, hisz a román félszeket, az oroszos pohártörést, a zsidós bánatot, a cigányos fülbecinogást csakis mi értjük igazán, s egész régióinkat a Nyugat csakis révünkön értheti meg...

és így tovább. Mindezek persze nem egyszerűen vaskos tévedések, hanem a hazai politikai kultúra és intézményrendszer közelmúlt évtizedeiben végbement „de-europaizálódásunk” ellenhatásaként feltoltult vágyképek kivetítései, valamint a hazai puha rendszerváltás nyomán kialakított önkép, az Európa-képes tárgyalásos demokráciára való virtuális alkalmasság termékei. Jellegzetesnek tartom azonban, hogy ebben a „csatlakozási” képzavarban sem az európai kisebbségek, másságok, identitások nincsenek jelen a maguk konkrét valóságában, sem a hazai vagy szomszédos etnikai-kulturális tudattartalmak, élethelyzetek, aspirációk, legitimitások nincsenek „bekódolva”. Holott teljesen nyilvánvalóan, s főképp az európai integrációt előkészítő kulturális háttér megmunkálás komoly feladatára fordítva a figyelmet, a hazai politikai intézményrendszer és a gazdasági vagy jogi kompatibilitás képzetéből származó „készenléti” közállapot rávetítése a kulturális deficitet hordozó civiltársadalmi, kisebbségi, helyi társadalmi szférára – tájékozatlanságra, sőt valósággal riasztó Magyarország-képre –, torzulásra utal.

A csatlakozási képzetek és tévképzetek okairól széles körű diskurzus folyik ma már Magyarországon. Számos ponton könnyen egyetérthetünk Ágh Attila értékelésével, aki szerint „a társulási folyamat egész időszakában a politikának kell játszania a kezdeményező és közvetítő szerepet a társadalmi szereplők europaizálásában”, de a politika elsődlegességének, s különösen a makroszintű, kül- és nemzetpolitikai stratégiáknak nem volna szabad oly módon kiterjeszkednie, hogy a többi politikai szereplő (actor) és szervezet (agency) ne alakíthassa ki a maga relatív önállóságát az europaizálódás folyamataiban. „A felülről meginduló mozgásnak, politikai átalakulásnak a politikán belül is mindinkább el kell érnie az alulról jelentkező »spontán« törekvések szintjét, s csak azokat kibontakoztatva töltheti be a saját szerepét” (Ágh 1996:59–60). S minthogy a csatlakozási, makropolitikai megállapodások feltételezik az informális, majd a formális kapcsolatokat létrehozását a pártok, érdekképviselések, civil szerveződések („sokoldalú fórumok”) között, alapvető fontosságú tehát, hogy a politikai párbeszéd intézményesült szintjén a politikai pártok, a vezető politikusok, az irányítási tisztviselők, a parlamenti képviselők és más, a közpolitikában szerepet vállaló csoportok is részt vállaljanak az EU-eufóriát átélő elitek mellett. Ennek azonban akadálya Ágh szerint is, hogy bár az Uniónak és egész Európának tanulási folyamatban kell részt vennie az új tagországok befogadását illetően, de a csatlakozási vágyak, a kezdeti lelkesedés és az ismeretszint-hiány utáni kijózanodásban immár érdemes lenne számolnunk azokkal a szervezeti-intézményes kapacitáshiányokkal, felkészületlenséggel, kulturális deficittel is, ami a nagypolitika „alatti” szinten a hon polgárait nyomasztja. Mivel pedig a nagypolitikában eddig jórészt csak az elvont ideológiák, értékképzetek és politikai jelszavak formájában jelent meg Európa mint cél, ideje volna az (Ágh kifejezésével) „europaizálást” politikai ügyé (policy

issue), széles körű és nyilvános politikai viták tárgyává tenni. A makropolitika érvényre juttatásának alapvető ellentmondása ugyanis, hogy az „európai” és a „provinciális” ellentéte továbbgyűrűzik a mezopolitika felé, elválnak a két szint egymástól, viszont a makropolitika hiányosságai fokozott mértékben zuhannak majd a mezopolitika (és természetesen hozzá: a mikropolitikák) színterére, tehát nagyfokú egyensúlyhiány, „elbillenés” bekövetkezésével kell számolni. A „hiányzó közép” Ágh szerint magyar tradíció, vagyis a politikai rendszer leggyengébb pontja, amelynél az államszocializmus összeomlása utáni vákuumhelyzet általános atomizálódásra, értékvesztésre és értéktévesztésre vezetett, a kialakult megszervezetek pedig az egyesületek, az önkormányzatok és a nonprofit szervezetek pártosodása, túlpolitizálódása ment végbe, s ellentétben a nyugati modellel, a makropolitika szintje élesen elkülönül az alatta lévőktől, terepként szolgálva negatív és pozitív végösszegű játszmáknak, amelyekben az elit döntésszerepei, terjeszkedése vagy zártsága, megegyezés-képessége vagy döntéshozatali zártsága megnehezíti a politika egyéb szereplőinek megfelelő aktivitását (Ágh 1996:60–77).

A szakértő elemzésének ideiktatása csak annyiban indokolt, hogy egyrészt idejekorán figyelmeztet várható folyamatok és akadályok következményeire, másrészt maga az elemzés is árulkodik arról, hogy a *mikroszintű* érdekszférával való egyeztetés, vagy a róla való képalkotás föl sem merül az „európaizálás” szintjén (vajon miért nem „*europaizálódás*”? – már megint vannak valakik, akik valamivé-valamilyenné változtatni hivatottak a többieket, mint a bolsevizálás, kollektívizálás, hazafiasítás számos korábbi időszakában?). S utóvégre szerényen megemlíteném, hogy a kisebbségi önkormányzatiság (idehaza) európai rangúnak tekintett szférájáról még véletlenül sem esik szó az érintettek vagy az „eupaisítani” érdemesek körében. Megítélésem szerint ez olyasfajta, korántsem burkolt *diszkrimináció*, amely ellen egy valóban európai államban ma már kormányváltást követelnének a kisebbségjogi szervezetek. S akkor itt még szó sincs arról, hogy a rendszerváltó Antall-kormányzat idején meghirdetett (s Európában nem épp európai gesztusnak tekintett) „tizenöt millió magyar” iránti elkötelezett aggodalom hogyan enyészett el napjainkra, s hogy az Unió szervei által feltételül szabott „szomszédsággal való jó kapcsolat” az EU-képesség egyik legalapvetőbb bizonyítéka lenne, vagyis az európai normák között a kisebbségek komolyan vétele igen kinos etikettel és elvárásrenddel van körülvéve, amihez korántsem bizonyos, hogy a mezo- és makropolitikai szintű alkalmazkodókészségünk elegendő szintű lehet. De úgy gondolom, egyáltalán nem szükséges, hogy az integráció vágya a kisebbségek abszolút mértékű integráltságának bizonygatása árán érvényesüljön, a plurietnikus Európában sem mi lennénk az egyetlen kisebbségi toleranciát gyakorló állam... Mindemellert nem volna elhanyagolható szempont az európai típusú kultúra ideálképéhez legalább képzeletben odailleszteni a (legalább hazai) kisebbségi-etnikai kultúrák sokszínű képzetét...

Nem fejtettem ki, csupán utaltam főntebb az etnicitás elemzésében megfogalmazódó, az etnikai és társadalmi csoportok közötti határápítés/határátlépés jelenségére, amelynek a társadalmi aktorok közötti

kommunikáció szintjén is legalább három, egymást átható szférája van. Ezek komplex módon szövődnek egymásba, az identitás kialakulásában, közvetítésében és érvényesítésében azonban mindhárom (mikro-, mezo- és makroszint) egyaránt fontos a személyközi, csoportközi és nyilvános diskurzusok érvényesülésénél. E szintek belső hálózati, kommunikációs és kulturális közvetítő mechanizmusai a régi és új generációk közötti folytonosságot, hídszerepet töltenek be, s a szintközi relációk lényegében csak a multietnikus összhang kárára korlátozhatóak, erősítve a hatalommal szembeni oppozíciót, konfrontációs felületeket képezve vagy oly mértékű etnikai mobilizációt serkentve, amelynek levezetésére az állam intézménye nincs kellőképpen felkészülve (bővebben Barth 1996:13–24).

Itt kell kitérnem röviden annak jelzésére, hogy maga a kisebbségről megalkotott imázs is nagymértékben befolyásolhatja a politikai döntéshozókat abban az EU-képben, amelyet rólunk kialakítanak, illetve amelyet mi magunkról reprezentálni tudunk, s amelyet révünkön a kommunikációs útvonalak szereplői a társadalom szélesebb rétegeihez közvetíteni képesek. A politikai rendszerváltozás, a struktúra átépítése és a gazdasági folyamatok liberalizálása sem annak logikáját követi, ami a politikai társadalom mélyrétegeiben végbemegy, így nincs és nem is lehet tekintettel például arra, hogy a leszakadó-lemaradó társadalmi csoportok, marginalizálódó rétegek, szegények és jövőképnélküliek szimbolikus részesedése milyen lesz és milyen lehet egyáltalán az európai „nagyságból”, gazdagságból, életreményekből. A makrofolyamatok tehát egyaránt fedik, magukba foglalják az integráció és a dezintegráció eszközeit, módszereit és következményeit, serkentik vagy akadályozzák a civil társadalom és az etnikai tagoltság intézményes, nem-intézményes, szubkulturális megnyilvánulásait, s ezáltal a határok fölötti kulturális, a mentalitásbeli, a hagyománykötött és a modernizált életvilágok egymásrahatásában is nagy szerepük van. De korántsem egyértelmű, hogy a társadalom belső integrálódási folyamatai a maguk sajátos formáiban éppen segítik vagy inkább akadályozzák az európai csatlakozási folyamat mint külső integráló hatás társadalmi elfogadását és támogatását. E *belső mentális törésvonalak* és külső makropolitikai kihívások szimbiózisa alig kecsegtet tényleges reménnyel. Ki kell tehát emelni, hogy mert számos jelenség hat egymásra, egyszerre történik meg a *globalizálódás-univerzalizálódás* mellett a *autonomizálódás-minorizálódás* is. E két, egymásra kölcsönösen ható és visszaható folyamat következménye, szinte „kiegyezési szintje” a regionalizálódás, amely mezo- és makroszintű történésekben érhető tetten. S bár az integráció elvileg kooperáció-kész társadalmi egységek közötti együttélés eszköze, nem pedig európai olvasztótégely lenne, vagyis a demokratikus részvételi folyamatokon és az érintettek integrációs hajlandóságán alapvető értéktartalmak múlhatnak, mégsem nyilvánul meg kellő figyelem a társadalmon belüli kooperációk kezelése ügyében, s talán ennél is kevésbé látványos az érdemi nemzetközi összhang megteremtése terén. Általánosan fogalmazok bár, de jelesül inkább a kisebbségi szférák közötti egyensúlyteremtési kísérletek eredményességére gondolok, s ebből eredően arra, vajon jövőndő

európai helyünk meghatározásában mennyi a mi saját szerepünk, s mennyi a globális vagy makroszintű szerveződéséke.

Sietve jegyezném meg, hogy az etnicitás globális ébredéséről folytatott diskurzus nem kis mértékben a tömegtájékoztató eszközök hatására és a tudományos szintű tematizálási hajlandóság ez irányba fordulása miatt kapott többlet-figyelmet az elmúlt években. Jórészt fölerősítve azt a kontrasztot, hogy bár etnikai természetű apróbb konfliktusok korábban is előfordultak a világ minden pontján, a tetteleges részvétel, a tömegkommunikáció üzletjes ráindulása ezek követésére csupán nemrég kezdődött meg, s így hasonlíthatatlanul nagyobb tömegű konfliktusról van állandó értesülésünk, mint amennyi az érintett szereplők által valószínűsítetten is átélhető. Meglehető az is, hogy a korábban csupán elbizonytalanodott, meggyengült identitások megerősödésének vagyunk tanúi, s az sem kizárható, hogy a Keleten és Nyugaton egyaránt megbukott elnyomó rezsimok után akkora *szabad tér nyílt a lokális identitások reprezentálására*, hogy mozgásos kihasználása valóban nagy látványosságokkal jár, s még olyan, aligha ismert etnikai identitások is megukra találnak, amelyeket térképre rajzolni is lehetetlenség volna (Barth 1996:19–20).

S ez fontos momentum, még ha ironikusnak, lekezelő tartalmúnak tetszik is. Mégpedig azért, mert fölhívja a figyelmet arra, hogy az etnikai szféra jelenlétéről, identitásminőségéről, konfliktusairól akkor tudunk bármi bizonyosat is, ha *reprezentálódik* – ami a politikai cselekvésnek adekvát módja lenne. Egy kisebbségi proklamáció, egy pozitív diszkriminációs gesztus, egy nem definiált etnikai csoportkapcsolat nyilvános megjelenítése egyértelművé, közérthetővé válhat akkor, ha megfogalmazódik, ha közbeszéd témájává, közfigyelem tárgyává lesz. De alighanem komolyabb gondot rejt, ha nem reprezentálják, ha nincs jelen a politikai palettán, ha nincs is módja vagy belső készítetése egy etnikai csoportnak a nyilvánosság védelme alá helyeznie magát, mert ebben nem bízik, történelmi tapasztalatai nem amellett szólnak, hogy érdemes lenne nyilvánossá tenni létének módját és értékeinek tartalmát. Az *önmegfogalmazás* módja, s egyáltalán igénye is magában hordozza az elfogadtatás vágyát vagy kényszerét, valamely értékre és értékkilozófiára épülő saját kultúra (akár etnocentrikus) megalapozását, illetőleg olyan kulturális relativizmus igényét, amely a saját kultúrát és a másét egyazon kontextusban, de merev értékhierarchia nélkül képes elfogadtatni.

S e ponton újabb rövid kitérőt kell tennünk két irányba is. Egyfelől afelé a helyzet felé, amelyben a kortárs Európát vagy az *euroatlanti kultúrát* találjuk, amelynek nem egyetlen ország vagy nemzet, nem egyetlen ideáltipikus kultúra az alapja, hanem egy vegyes, keveredett, változásban lévő kulturális massa, amelyhez viszonyulni lényegében nem lehet. Lehetne „igazodnunk” egy integrálódási folyamatban „a” francia kultúra vagy „a” német, vagy „az” északi egyes jegyeihez, jelképeihez, normáihoz, szokásrendjéhez, értékeihez, s ez sem lenne könnyű. De nem lehet Nyugathoz és Északhoz, Mediterráneumhoz és Baltikumhoz egyformán alkalmazkodni. Magában a csatlakozási folyamatban a befogadók sem egyfélék, ők sem változatlanok, s elvileg egyikük sincs ténylegesen az ellen, hogy csatlakozhassunk, ha úgy véljük, hogy annak hasznát látjuk (a

keserveiről úgyis csak később értesülünk majd, ha nem vagyunk képesek odafigyelni arra, hogy mások keserveiből mit is tanulhatnánk). De „a” nyugati, „az euroatlanti” egységhez csakis formálisan igazodhatunk, s addig járunk jól, míg ők is csupán ezt várják tőlünk, kiegészítve azzal, hogy amit képesek lennének magunkkal „hozni”, arra nekik is szükségük van, szükségük lehet – de csupán az esetben, ha annak egészséges állapotában „szállítjuk”, s nem akkor, ha lepusztult, erőtlen, kihalásra ítélt minőségben. Éppen ezért kulcskérdés ma már a magyar társadalom java része számára, hogy az európai integrálódás *felzárkózás vagy lemaradás* egyértelművé válása lesz-e számunkra, hogy befogadtatásunk akadályai általléphetők-e valamiképp? Kétséges és kérdéses mindmáig, hogy a „mozgó célpont”, a „nyugati” típusú *Európa mint fejlődési cél* mit jelent a magyar közfelfogásban, és mit a társadalmi törekvések politikai irányítói számára – de hogy közöttük egybehangolt szándékról még beszélni sem lehet, az bizonyos. Állampolgári szintről nem is látható át, hogy új orientációnk lehetséges beteljesüléséről, integrációról vagy reintegrációról, esetleg csupán egy regionális (Duna-táji) struktúra-módosításról van tehát szó, vagy pedig a térségi politikai kultúra fejlesztési lehetőségei nélkül eleve reménytelen „ugrási” kísérletről...?

A másik megfontolnivaló éppen az lenne, hogy Magyarország – önképe alapján – hol tart abban a mozgásfolyamatban, amelyben a globalizálódás megköveteli az univerzalizálódás elfogadását, ugyanakkor az egyes országok, államok, népek, kultúrák találkozása nem oldható meg az autonómia-élmény biztosítékai nélkül, melyek eszmei önvédelmi eszközként, érték-térként fontosak számunkra. Úgy tapasztalom, s az utóbbi évek társadalomtudományi szakirodalmi is azt igazolja, hogy a magyar társadalom koránt sincs tisztában önmaga értékeivel, nincs stabil önképe, sőt kifejezetten *diffúz önképe és önértékelése* van, vagyis mint egész, mint karakterjegyekkel bíró entitás nem képes önmagát reprezentálni. Európai helyünk és várható helyzetünk akkor lenne előzetesen körülírható, ha az integráció együttműködésre kész, kulturálisan nyitott, reflektálni képes társadalmi közegben mehetne végbe. De mert országunk ma épp az ellenkezőjét mutatja, épp a *kooperációkészség* hiányát reprezentálja, éppen a szolidaritás megfogatkozását érzi maga is, kétségtelenül el kellene azon gondolkodni, mit kínálhat(na), miféle kulturális tartalmak érték-hordozójaként jeleníthetné meg magát, hogy megfelelő társakra leljen, s hogy hovatartozási igényét ne csupán kihasználják, hanem *partnerkapcsolati* szinten kezeljék. Ellenkező esetben ugyanis egészen zártkörű állapotban találkozhat a csatlakozást áhító magyar társadalom: azzal, hogy mint egész is csak olyan kisebbségi, leértékelt helyzetben fogadják el, amelyben lehetetlen az alkuképesség pozícióinak elérése, megoldhatatlan az egyenrangúság, vagy legalább az egyensúly. S ezt kiegészíthetném még azzal, hogy gazdasági és politikai reprezentációnk, jövőbeli szerepünk amúgy is nyomasztóan tele van a félperiféria-helyzet, a beszállítói-munkaerő-közvetítói szerep képzetével – miért ne lehetne akkor legalább a kultúra, az önértékelés, az identitásvállalás területén egészséges viszonyunk önmagunkhoz, saját kisebbségeinkhez, szomszédainkhoz...?

Az önmegfogalmazás módja alighanem tükrözi nemcsak a kétséget és reményt, hanem a bevált gyakorlatot és eredményességet is. Emiatt is vélekedem úgy, hogy ameddig Magyarország bizonytalan lesz a téren, hogy hazai etnikai csoportjait, kisebbségeket és szubkulturákat, táji és regionális csoportokat képes-e, akar-e értékükön mérni, addig az „integrált” Európától sem várhat mást, mint másod-harmadosztályú besorolást, avagy olyan „minorizációs” helyzetet, amelyben szükségképpen jut az alulértékelés annak, aki alsóbbrendűnek, alábbvalónak érzi vagy mutatja magát. Úgy gondolom, egyfajta *belső törésvonal*, *mentális szakadék* van „egységesnek” tekintett nemzeti kultúránk és kisebbségeink kultúrája között, nincsenek átjárások, megértések, megtűrések és értékátvételek az egyes etnikai csoportkultúrák között sem, tehát szétmállott, puha valamiképp az egész. Ugyanakkor empirikus kultúrakutatási szinten bármely csoportkultúrát, bármely etnikai miliőt vesszük nagyító alá, mind-egyiknél megelhetők azok az értékpillérek, amelyeken épségben áll, működőképesen van jelen az adott kisebbségi kultúra megannyi jegye. Minthogy azonban ezek nem reprezentálódnak „azon a szinten”, amelyen „europaizálódni” ildomos volna, még inkább visszaesnek, még jobban elerőtlenednek ezekben a kultúráközi érintkezési időszakokban.

Meglehet, túl költői szavak ezek egy primér csatlakozási folyamat kezdetén, s túl „búsmagyarosan” látnokiak ahhoz, hogy kézzelfoghatók legyenek. Két szinten szeretném az alábbiakban megvilágítani, milyen önértelmezési krízis jeleit látom, illetve milyen mentális integrációs stratégia alkalmazási lehetőségét tartanám kívánatosnak.

Első szinten az *önértelmezésnek*, az önmeghatározásnak olyan hiányjeleit, *válságtüneteit* volna érdemes itt fölidézni, amelyek a szimbolikus politikai diskurzusokban konstituálódnak. Lévén szó dolgozatomban elsősorban az etnikai és kisebbségi aspektusokról, amelyek taglalását alig volt képes mellőzni az elmúlt másfélszáz esztendő magyar közgondolkodása, érdemesnek tartanám azt elemezni, milyen „magyar karaktert”, milyen nemzeti profilt „viszünk magunkkal” Európába, s ebben hol és miképp van jelen kisebbségeink korántsem elhanyagolható tábora. E téren nemcsak a „magyarság-viták” fölidezésétől kellene megtartóztatnom magam, de nem kívánám megcsócsálva ismételni Gombár Csaba, Hankiss Elemér, Lengyel László és mások önismereti kérdéseinkről és önképünkről megfogalmazott gondolatait sem. Elegendőnek tartom itt a puszta utalást is a Gombár Csaba kihívására indult „*társadalompolitikánk etnizálódása*” tematikájú vitára (amely megjelent a *Politikatudományi Szemle*, 1994/4. számától kezdve; valamint Gombár 1996), továbbá azt a szimbolikus politikai diskurzus-elemző tevékenységet, amelyet Szabó Márton mutat föl évek óta. Szabó pontosan azt a politikai reprezentáció-szintet elemzi, amelyen a szövetségesek, az ellenfelek, a versenytársak és ellenségek definiálása, illetőleg az önreprezentációk, az önértelmezések, a kisebbségtudatok olyan tartományára közelíthetünk rá, amelyben (ha egyáltalán valamiképp) a *kommunikációs stratégiai* elgondolásoknak még érvényes befogadási közege van (bővebben lásd Szabó Márton 1994a; 1994b; 1996).

Egy másik metszetben, amely inkább a térbeliség, a társadalom táj-történeti tagoltsága és a regionalizálódás esélyei felől közelít európai integrációs törekvéseinkhez, szintűgy új szemléletmód meggyökeresedését, új paradigma-vállalást látok: ez pedig a *regionalizálás*, regionalizálódás és regionalizmus tematikája. Túl azon, hogy magam is eleget írtam már erről, okvetlenül hangsúlyozandónak vélek három különböző, bár több ponton illeszkedő aspektust. Az egyik maga a társadalom térszerkezeti fogalomrendszere, a település-, a társadalom- és a regionális földrajz közelítésmódja, valamint a város-antrópológia újabb irányzata, amelyek *tér és társadalom* történeti dimenzióit, a térhasználat módjait és szimbolikus jelentéstartalmait a mindennapi életvilágok működésének, térfogalmak, kiterjedések és *térhasználati eljárások* alapján világítják meg (bővebben lásd Nemes Nagy 1996; Niedermüller 1994; Enyedi 1996). A másik ugyanennek a térbeli viszonyrendszernek a jogi-igazgatási-irányítási szervezetrendszerrel való kapcsolata, amelynek EU-kompatibilitása érdekében hihetetlen szellemi tőkebefektetések indultak meg, de a *területi érdekintegráció* és a települési *önkormányzatiság* egésze ez idő szerint mint a *politikai rendszer térbeliségének* egyik rendkívül gyenge pontja nevezhető csak meg (bővebben Pálné 1996–1997, valamint Z. Chojnicki–T. Czyz 1992; G. Gorzelak–A. Kuklinski 1992; B. Jalowiecki 1992). Tér, kisebbség és politika dimenziójában egy harmadik, még halvány kísérlet is indult, amely a *szimbolikus térhasználat*, a régió mint identitáshordozó komplexum, s mint az identitást és reprezentációt egy „intézményben” összefogó jelenség definiálható (bővebben lásd Biró–Bodó 1996; Bodó–Biró 1993; Biró–Oláh 1993; Bourdieu 1985; A. Gergely 1997; Voutat 1992) – ennek a kutatási-elemzési irányzatnak azonban még csupán igen szűk körű a befogadottsága. Úgy vélem, a három interdiszciplináris megközelítés éppen azon a ponton találkozik, ahol etnikum, régió és kisebbségpolitika ütközési vagy kooperációs felületei kezdődnek, s vélekedésem szerint innen indulhatna maga az európai struktúrához alkalmazkodni kívánó kommunikációs stratégia is.

ÖSSZEGZÉS

Az európai csatlakozásunkat előkészítő és társadalmi-politikai stratégiáját körüljárni kívánó tudományos feladatok között kiemelten fontosnak vélem a már körvonalalaiban kialakított, próbb változtatásokkal magukhoz az európai változásokhoz is igazodni próbáló integrációs stratégia folyamatos „karbantartását”. Úgy gondolom, hogy az e téren megindult intenzív kutató és összegző munkákra tekintettel, ezekre építve, de magának a magyar társadalomnak aktuális állapotát folytonosan figyelemmel kísérve érdemes kialakítani olyan kommunikációs stratégiát, amely még számos kutatás előtt áll, és amelyhez intézményközi kooperáció kialakítása és hatékony szervezése lenne szükséges. Alapvetően fontosnak tartanám – s a szakirodalmi tájékozódás alapján úgy látom, mások is így vélik –, hogy meg kellene világítani immár a közvélemény különféle szintjeit érintő formában azt a helyzetet, amelyben Magyarország sem

egységes, egynemű, áttekinthetően rétegződő, polgárközpontú és flexi-⁸bilis állam, s ugyanakkor Európa sem egyszintű, korántsem okvetlenül nyitott és korántsem mentes a már csatlakozott országok csalódásaitól vagy érdekközömbösségétől, azok brüsszeli lobbiképességétől és külpolitikájától, az integrálódás útján elindult országok „hozott kultúrájától”, tolerancia-szintjétől és kisebbségvédő hajlandóságától.

Bizonyos vagyok abban, hogy ezt az első szintű megközelítésmódot a kommunikációs stratégiában is ki kellene egészítenie olyan empirikus elemzéseknek, amelyek hitelt érdemlően tájékoztatnak arról, vajon a politikai kultúra térbeli tagoltsága, a mentalitáshagyományok osztoottsága és tradicionális továbbélése, valamint a politikai és társadalmi innováció meglévő szintje alkalmas-e arra, hogy Magyarország az Európai Közösségbe erősebb hazai és nemzetközi konfliktusok nélkül integrálódjon. A lokalitások jelentősége kétségtelenül megnőtt mind Nyugaton, mind a kelet-európai társadalmak politikai közéletében – így elkerülhetetlennek látszik annak végiggondolása, „átvilágítása”, hogy maga a csatlakozási folyamat miképpen értelmezhető úgy a magyar társadalom kulturális, etnikai, érdek- és más „célcsoportjai” számára, mint „nemzeti érdek” egy nemzeti karakterét egyre kevésbé világosan hordozó országban és a nemzeteit egyre inkább fölemészítő, regionalizáló, társító és koordináló Európában. A kommunikációs stratégiában lehetetlen nem venni tudomást a magyar társadalom egyes csoportjainak érdekérintettségéről, az európai egységesülési folyamat átélhetőségéről, a kultúraközi érintkezési szabályok, normák, minták továbbélésének jellemzőiről, illetőleg arról a szimbóizsról, vagyis annak lehetőségéről kell empirikus kutatási bizonyosságot szerezni, amely a *kultúra ökológiájában, az etnikai identitásban és a regionális kooperációk szintjén* megy végbe ma Magyarországon – ha egyáltalán végbemegy.

HIVATKOZOTT ÉS FELHASZNÁLT IRODALOM

- Andrássy György 1996–97. Európából Európa felé – kulturális változások Magyarországon. In: Horváth Csaba (szerk.) *Konfliktus – konszenzus – kooperáció*. II. Országos Politológus Vándorgyűlés konferenciakötete. Pécs–Budapest: JATE–FES, 137–145.
- Arday L.–Hlavik Gy. 1988. *Ethnic Groups in Contemporary Hungary*. Budapest: TIT, 107.
- Ágh Attila 1997. A globalizáció politikai aspektusai. In: Glatz Ferenc (szerk.) *Globalizáció és nemzeti érdek. Magyarország az ezredfordulón*. Budapest: MTA, 87–99.
- Árokszállási Borza Gyöngyi 1980. Társadalmi előítéletek – etnocentrizmus. *Létünk*, 4–5, 760–167.
- Barth, Fredrik 1996. Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio*, 1, 3–25.
- Beluszky Pál 1988. Az „Alföld-szindróma” eredete. *Tér és Társadalom*, 3.
- Benda Gyula 1991. A polgár és a polgárosodás a történeti irodalomban. In: *Előadások a polgárosodásról, I.* MTA Politikai Tudományok Intézete, 5–11.
- Bibó István 1979. Az örendelkezési elv mint a nacionalizmus ösztönzője. *Párizsi Magyar Füzetek*, 4, 162–198.
- Biró A. Zoltán–Oláh Sándor 1993. Emlékmű – jelkép – identitás. *Antropológiai Műhely*, 2, 87–103.

- Bíró A. Zoltán–Bodó Julianna 1996. Kizárási és bekebelezési technikák interetnikus kapcsolatokban. In: Gagyí József (szerk.) *Egy más mellett élés*. Csíkszereda: KAM, 15–43.
- Bíró Gáspár 1995. *Az identitásválasztás szabadsága*. Budapest: Századvég
- Bíró Gáspár 1997a. A kisebbségi érdekvédelem lehetőségei Európában. In: Tabajdi Csaba–Barényi Sándor (szerk.) *Kisebbségi érdekvédelem, önkormányzatiság, autonómiaformák*. Nemzetközi konferencia (1995. november 9–10.). Budapest: Osiris, 27–30.
- Bíró Gáspár 1997b. A nemzetállam válsága? In: Glatz Ferenc (szerk.) *Globalizáció és nemzeti érdek. Magyarország az ezredfordulón*. Budapest: MTA, 101–109.
- Bodó Julianna–Bíró A. Zoltán 1993. Szimbolikus térfoglalási eljárások. *Antropológiai Műhely*, 2, 57–85.
- Bourdieu, Pierre 1985. Az identitás és a reprezentáció. *Szociológiai Figyelő*, 1, 7–22.
- Bowen, John R. 1997. A globális etnikai viszály mítosza. 2000. szeptember, 18–23.
- Brunner, Georg 1995. *Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában*. Budapest: Teleki László Alapítvány Közép-Európai Intézete, 99.
- Chojnicki, Zbyszko–Teresa Czyz 1992. Region, Regionalisation, Regionalism. In: Gorzelak, Grzegors–Antoni Kuklinski (eds.) *Dilemmas of Regional Policies in Eastern and Central Europe*. Warsaw: University of Warsaw, European Institute for Regional and Local Development, 419–444.
- Cohen, Abner 1974. *Two-Dimensional Man. An essay on the Anthropology of Power and Symbolism in Complex Society*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 156.
- Csámpai Ottó 1994. Adalékok a Nyitra-vidék nemzeti-etnikai azonosságtudatához. *Valóság*, 8, 33–43.
- Csepeli György 1991. Nemzeti és kisebbségi előítéletek. *Juss*, 3, 106–116.
- Enyedi György 1996. *Regionális folyamatok Magyarországon*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 138.
- Erlich, S.– G. Wootton, 1980. *Three Faces of Pluralism. Political, Ethnic and Religious*. London: Gowér, 103–189.
- Gellner, Ernest 1983. *Nations and Nationalism*. London.
- A. Gergely András 1988a. Egy civiltársadalmi lehetőség: az etnoregionális alternatíva. *Valóság*, 5, 98–107.
- 1994a. Nemzetváltás és identitás. Konferencia-előadás. In: Balogh István (szerk.) *Törésvonalak és értékválasztások*. MTA Politikai Tudományok Intézete, 431–467.
- 1994b. Rendszerváltoztatás és makrostruktúra. In.: Gombár Csaba–Hankiss Elemér–Lengyel László–Várnai Györgyi (szerk.) *Kormány a mérlegen. A magyar kormányzat 1990–1994*. Korridor kötetek, 54–77.
- 1997a. Tér – szimbólum – politika. *MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, Munkafüzetek* 9, 83.
- 1997b. *Etnoregionális Hírlevél*, 3. Budapest: MTA PTI.
- Glatz Ferenc 1992. Kisebbségi kérdés Közép-Európában tegnap és ma. *História*, 11. melléklet 62.
- Gombár Csaba 1994–1995. Társadalomszemléletünk etnizálódása. *Politikatudományi Szemle*, 4.; 1995. 1.
- 1996. *Magammal vitázom. Nemzetről, etnikumról, az egyes emberről*. Budapest: Korridor, 139.
- Gorzelak, Grzegors–Kuklinski, Antoni (eds.) *Dilemmas of Regional Policies in Eastern and Central Europe*. Warsaw: University of Warsaw, European Institute for Regional and Local Development
- Gyáni Gábor 1988. Történeiszviták hazánk Európán belüli hovatartozásáról. *Valóság*, 4, 76–83.
- Hajnal István 1988. *Az újkor története*. Reprint. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Hamvas Béla 1988. Magyarország kulturális szférái. In: *Közös életrend*. FSZEK, 171–184.
- Hanák Péter 1988. *A Kert és a Műhely*. Budapest: Gondolat, 302.
- Hankiss Elemér 1985. Nemzetvallás. In: Kovács Ákos (szerk.) *Monumentumok az első világháborúból*. Budapest: Múcsarnok – Népművelési Intézet, 36–48.
- 1989. *Kelet-európai alternatívák*. KJK. 407.

- Hobsbawm, Eric-Terence Ranger (eds.) 1983. *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press.
- Hofer Tamás 1991. Hozzászólás Erdély néprajzához. *Ethnographia*, 34, 225–229.
- 1992. Harc a rendszerváltásért szimbolikus mezőben. *Politikatudományi Szemle*, 1, 29–51.
- Höllander, den J. 1980. *Az Alföld települései és lakói*. Budapest: Mezőgazdasági Kiadó 124.
- Horowitz, Donald L. 1985. *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley: University of California Press 697.
- Huntington, S. P. 1996. *The Clash of Civilisations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster, 321.
- Jalowiecki, Bohdan 1992. The Regional Question. In: Grzegors Gorzelak–Kuklinski, Antoni (eds.) *Dilemmas of Regional Policies in Eastern and Central Europe*. Warsaw: University of Warsaw, European Institute for Regional and Local Development, 445–464.
- Joó Rudolf 1984a. Az etnikai folyamatok és a politikai folyamatok néhány összefüggése. *Társadalomkutatás*, 2.
- 1984b. *Nemzeti és nemzetiségi önrendelkezés, önkormányzat, egyenjogúság*. Kossuth 283.
- 1988. *Etnikumok és regionalizmus Nyugat-Európában*. Budapest: Gondolat 229.
- Kennedy, Paul 1997. *A XXI. század küszöbén*. Budapest: Napvilág Kiadó 413.
- Kósa László–Filep Antal 1975. *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Budapest: Akadémiai
- Kulcsár Kálmán 1997. *A nemzetközi viszonyok a második világháború után. (Változások és elméletek)*. Kézirat.
- Lengyel László 1994. Szép új világ. 2000, február, 7–12.
- Maget, Marcel 1968. Problèmes d'ethnographie européenne. In: *Ethnologie générale. Encyclopédie de la Pléiade*, 1247–1338.
- Márkus István 1987. Az „alföldi út” és etakadása. *Valóság*, 4.
- Martinussen, Willy 1986. Önvédelem-e a nacionalizmus? Norvégia példája. *Szociológiai Függetlő*, 2–3, 101–113.
- Nemes Nagy József 1997. Társadalmi tércategóriák a regionális tudományban. *MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, Munkafüzetek*, 17, 57.
- Niedermüller Péter 1987. Irányzatok és módszerek a néprajzi szakáskutatásban. In: Kósa L. (szerk.) *Népi kultúra – népi társadalom*, XIV. Budapest: Akadémiai Kiadó 291–315.
- 1994. *Mozgó Világ*
- Pálné Kovács Ilona 1996–1997. A hatalom térbeli szerkezete (lokalitás és regionalizmus). In: Horváth Csaba (szerk.) *Konfliktus – konszenzus – kooperáció*. II. Országos Politológus Vándorgyűlés konferenciakötete. Budapest: JATE–FES, Pécs–Budapest, 1996–1997, 337–344.
- Pierré–Caps, Stéphane 1997. *Soknemzetiségű világunk*. Budapest: Kossuth 221.
- Robbins, Keith 1991. Regionalizmus a modern Nagy-Britanniában a „strathclyde-i régióból” nézve. *Világtörténet*, tavasz-nyár, 1–8.
- Rokkan, Stein 1980. Territories, Centres and Peripheries toward a Geotechnic-geoeconomic-geopolitical Model of Differentiation within Western Europe. In: J. Gottman (ed.) *Centre and Periphery*. Beverly Hills: Sage
- Rokkan, Stein–D.W. Urwin 1984. *Economy, Territory, Identity: the Politics of the Western European Peripheries*. London: Sage
- Schooler, C. 1976. Serfdom's Legacy: An Ethnic Continuum. *American Journal of Sociology*, 81, 1265–86.
- Shils, Edward 1987. A hagyomány. In: Hofer–Niedermüller (szerk.) *Hagyomány és hagyományalkotás*. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, 15–63.
- Sibley, D. 1986. Persistence or Change? Conflicting Interpretations of Peripheral Minorities. Environment and Planning. *Society and Space* 4, 57–70.
- Smith, A. D. 1978. Domination and Containment: an Approach to Modernization. *Comparative Studies in History and Society*, 20.
- 1981. *The Ethnic Revival*. Cambridge University Press
- 1982. Ethnic Identity and World Order. Millenarium, *Journal of International Studies*, 12.
- Soós Gábor 1996. Kitalált hagyományok. *Kutatási Füzetek*, 1, JATE, 42–51.

- Szabó Máté 1983. A birodalomtól a nemzetállamig. A német nemzetfelfogásokról (1767–1815). *Világosság*, 8–9, 494–502.
- Szabó Márton 1994a A politikai szemantika lehetőségei. A társadalomtudományok nyelvi-konstrukciós fordulata és a politológia. In: Balogh István (szerk.) *Törésvonalak és érték-választások*. Budapest: MTA PTI, 525–546.
- 1994b A metaforikus politika. *Politikatudományi Szemle*, 3, 91–111.
- 1996. Vázlat a politika diszkurzív értelmezéséről. *Politikatudományi Szemle*, 4, 103–132.
- Szabó László 1980. *A magyar rokonsági rendszer*. Debrecen: Stud. Folkl. et Ethnogr. 4, 131.
- 1988. A palócok társadalomnéprajza. *Folklór és Ethnographia* 46. Debrecen: KLTE, 400.
- Szabó Miklós 1982. Mi a kozmopolitizmus? *Mozgó Világ*, 9, 121–128.
- 1988. Történelmi nemzet – etnikus tudat. *Világosság*, 8–9, 582–589.
- 1989. *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Medvetánc Könyvek. ELTE–MKKE, 311.
- Tabajdi Csaba 1997. A kisebbségi érdekérvényesítés esélyei és az autonómiaformák. In: Tabajdi Csaba–Barényi Sándor (szerk.) *Kisebbségi érdekérvényesítés, önkormányzatiság, autonómiaformák*. Nemzetközi konferencia (1995. november 9–10.). Budapest: Osiris, 9–15.
- Tamás Pál 1996. Társadalmi konfliktusok és európai kommunikációs stratégiák. In: Inotai András–Tamás Pál (szerk.) *Európai politikai évkönyv 1995–1996*. Budapest: MTA, 97–123.
- Taylor, Peter 1991. Nemzet és nacionalizmus. *Tér és Társadalom*, 3, 1–15.
- Voutat, Bernard 1992. *Espace national et identité collective*. Livre politique, 19, Lausanne: Institut de Science Politique, 464.
- Walzer, M.– E. Kantovicz–J. Higham–M. Harrington 1982. *The Politics of Ethnicity*. Harvard University Press, 142.
- Weber, Max 1992. Etnikai közösségi kapcsolatok. In: *Gazdaság és társadalom*, 2/1. kötet, IV. fejezet, 91–107.